

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра історії, правознавства та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ В 1917-1920 РОКАХ ТА МЕТОДИКА
ВИКЛАДАННЯ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Виконав:

Панченко Максим Віталійович

освітня програма Середня освіта (Історія)
спеціальність 014 Середня освіта (Історія)
освітньо-професійна програма
014.03 Середня освіта (Історія)

Науковий керівник:

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри історії, правознавства
та методики навчання

В. О. Артюх

Допущено до захисту

"18" листопада 2024 р.

Завідувач кафедри

Олена Вікторівна ЧУМАЧЕНКО
(підпис) (ініціали, прізвище)

Дата захисту: «28» січня 2025 р.

Оцінка 74 С

Підписи членів ЕК:

С.О. С. І. О. Бровченко
О. А. Чумаченко
В. М. Крижанівський
А. М. Грещенко
Н. М. Петренко

Глухів – 2025

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота присвячена аналізу національно-визвольних змагань українців на Сумщині доби Української революції 1917–1921 рр. та специфіці методики викладання цієї теми в шкільному курсі історії. Перший розділ роботи розглядає події 1917 року, коли після Лютневої революції в Росії на українських етнічних землях (і Сумщини, зокрема) формується влада революційного парламенту – Української Центральної Ради та аналізується діяльність таких громадських організацій як, наприклад, «Просвіти», які стали своєрідними центрами національного відродження в часи Української революції. Другий розділ присвячений аналізу складних подій 1918–1920 рр. на Сумщині, які врешті-решт завершуються приходом до влади у нашому краї більшовиків. У третьому розділі подано методичні рекомендації щодо використання джерельного матеріалу та застосування методу дискусій при вивченні теми національно-визвольних змагань на Сумщині. Важливим у цьому розділі видається й акцент на ролі вивчення подій Української революції для формування національної свідомості в учнів середньої школи.

Ключові слова: *Національно-визвольні змагання, Сумщина, Українська революція, методика викладання, історія.*

ABSTRACT

The master's thesis is devoted to the analysis of the national liberation struggle of Ukrainians in the Sumy region during the Ukrainian Revolution of 1917-1921 and the specifics of the methodology of teaching this topic in the school history course. The first section of the work examines the events of 1917, when, after the February Revolution in Russia, the power of the revolutionary parliament, the Ukrainian Central Rada, was formed on Ukrainian ethnic lands (including Sumy region) and analyses the activities of such public organisations as, for example, the Prosvita, which became a kind of centre of national revival during the Ukrainian Revolution. The second section is devoted to the analysis of the complex events of 1918-1920 in Sumy region, which eventually ended with the Bolsheviks coming to power in our region. The third section provides methodological recommendations on the use of source material and the application of the discussion method in the study of the national liberation struggle in the Sumy region. The emphasis on the role of studying the events of the Ukrainian Revolution in the formation of national consciousness among secondary school students seems to be important in this section.

Keywords: *National liberation struggle, Sumy region, Ukrainian revolution, teaching methods, history.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИНА СУМЩИНИ.....	12
1.1. Створення українських громадських організацій.....	12
1.2. Проголошення Української Народної Республіки.....	15
1.3. Діяльність Української Центральної Ради.....	22
Висновки до першого розділу.....	26
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ НАЦІОНАЛЬНО ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ.....	28
2.1. Військові формування на території Сумщини в період національно- визвольних змагань (1917-1918 роки).....	28
2.2. Сумщина в період гетьманщини (1918 рік) та боротьба з радянською окупацією.....	35
2.3. Сумщина в умовах боротьби УНР і Директорії (1919-1920 роки).....	41
Висновки до другого розділу.....	47
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	50
3.1. Застосування історичних джерел (документів, спогадів, карт) для вивчення подій на Сумщині в 1917-1920 роках.....	50
3.2. Підготовка учнів до аналізу історичних подій через дискусії та проєктні роботи.....	57
3.3. Застосування мультимедійних засобів для візуалізації ходу бойових дій та зміни політичної ситуації на території Сумщини.....	63
3.4. Оцінка ролі національно-визвольних змагань у формуванні національної свідомості серед учнів.....	68
Висновки до третього розділу.....	73

ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	79
ДОДАТКИ.....	86

ВСТУП

Актуальність теми. Історія України – це складний і багатогранний процес, сповнений героїзму, трагізму та боротьби за власну ідентичність. Однією з найважливіших сторінок цієї історії є період 1917-1920 років – час національно-визвольних змагань, коли український народ намагався здобути незалежність та створити власну державу. Ці події, що відбувалися на тлі Першої світової війни та революційних потрясінь, мали вирішальне значення для подальшої долі України. Сумщина, як невід’ємна частина української землі, була безпосереднім учасником цих буремних подій. Тут, як і по всій Україні, розгорталася боротьба за владу, точилися збройні конфлікти, формувалися національні інституції. Дослідження національно-визвольних змагань на території Сумщини дозволяє нам глибше зрозуміти загальноукраїнські процеси, виявити їхні регіональні особливості та внесок місцевого населення у боротьбу за незалежність.

Національно-визвольні змагання 1917–1920 років – це важливий період в історії України, коли Українська Народна Республіка та інші українські політичні утворення боролися за незалежність від Російської імперії та її наступниці – Радянської Росії. Для Сумщини цей період має особливе значення, оскільки вона була територією, де активно відбувалися бої, політичні та військові події, які вплинули на подальший розвиток української нації. Важливість теми полягає в необхідності дослідження й осмислення локальних подій цього періоду, зокрема боротьби за незалежність, ролі місцевих громад у визвольному русі та впливу революційних процесів на життя населення. Період 1917-1921 років важливий в історії державності, адже це час боротьби за незалежність України, період формування національної свідомості та державності. Вивчення цих подій, зокрема на регіональному рівні (Сумщина), дозволяє глибше зрозуміти складний процес становлення української нації.

Сумщина, як і інші регіони України, мала свої особливості в розвитку революційних подій. Дослідження цих особливостей дозволяє уникнути узагальнень та створити більш повну картину історичного процесу. Вивчення діяльності місцевих громадських та політичних організацій, таких як «Просвіта» (згадується в наданих пошукових результатах), дає змогу зрозуміти роль місцевого населення у загальнонаціональній боротьбі. З огляду на сучасні процеси у розвитку української державності та підвищення національної самосвідомості, знання про історичні події національно-визвольної боротьби є важливим елементом формування громадянської позиції учнів. Для цього необхідно, щоб історія України була вивчена не лише на загальнонаціональному рівні, а й через призму локальних подій, таких як боротьба на Сумщині, що дозволяє краще зрозуміти історичний контекст і глибше сприймати процеси національної самоідентифікації. Російська імперська та радянська історіографія часто спотворювали події Української революції, применшуючи значення національно-визвольного руху. Дослідження та викладання об'єктивної історії цього періоду є важливим для формування історичної пам'яті та протидії дезінформації.

Методика викладання цієї теми в шкільному курсі історії України потребує особливого підходу, оскільки вона повинна включати не лише інформацію про загальні історичні процеси, а й висвітлювати конкретні місцеві аспекти. Вчитель має забезпечити учнів як фактами, так і глибоким аналізом подій, заохочувати їх до критичного мислення. Окрім традиційних методів, важливо використовувати сучасні педагогічні технології (наприклад, робота з картами, використання мультимедійних ресурсів, проєктні методи), що дозволяють зробити навчальний процес більш інтерактивним і доступним. Вивчення героїчних сторінок історії України, прикладу боротьби за незалежність, сприяє вихованню патріотизму, національної гідності та готовності захищати свою державу. Саме тому, розробка ефективних методик

викладання цієї складної теми є важливою для забезпечення засвоєння учнями знань та формування історичного мислення. Дослідження національно-визвольних змагань на Сумщині в 1917-1920 роках та розробка ефективної методики викладання цієї теми в школі є актуальним та важливим завданням, особливо в умовах сьогодення. Воно сприятиме не лише збереженню історичної пам'яті, але й формуванню майбутнього України – свідомих та відповідальних громадян.

Сучасні події, пов'язані з агресією Росії проти України, створюють особливий контекст для вивчення національно-визвольних змагань минулого. Тема боротьби за незалежність у 1917–1920 роках стає важливою для розуміння сьогоднішніх викликів і продовження боротьби за територіальну цілісність та суверенітет. Таким чином, вивчення національно-визвольних змагань українського народу на Сумщині в період 1917–1920 років є важливим для формування національної свідомості молоді, а методика викладання цієї теми має враховувати як історичні, так і освітні вимоги для ефективного навчання і виховання учнів. Актуальність дослідження також підкріплюється потребою у дослідженні боротьбу уродженців Сумщини, діяльності місцевих осередків політичних партій та громадських організацій, таких як «Просвіта», що дозволяє створити більш повний та персоніфікований образ епохи. Залучення до дослідження та викладання місцевих архівних матеріалів, спогадів, фотографій та інших джерел дозволяє створити більш живе та емоційне уявлення про події. Тема «Національно-визвольні змагання українського народу на території Сумщини в 1917-1920 роках та методика викладання теми в шкільному курсі історії України» є надзвичайно актуальною як з наукової, так і з педагогічної точки зору. Її дослідження та викладання сприяє формуванню національної свідомості, історичної пам'яті та громадянської позиції. Враховуючи вище зазначені аспекти, актуальність й недостатня розробленість даної проблеми визначили вибір теми дослідження: «Національно-визвольні змагання

українського народу на території Сумщини в 1917-1920 роках та методика викладання теми в шкільному курсі історії України».

Джерельна база дослідження. Це опубліковані збірники історичних джерел з історії національно-визвольних змагань на Сумщині в 1917–1920 рр.: «Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Кн. 1. 1655–1919», «Українська революція 1917–1920 рр. в листівках та газетах : альбом» / автор-упорядник: Г. М. Іванущенко, «Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині». Т. 1. / автор-упорядник: Г. М. Іванущенко, «Крути. Січень 1918 року : документи, матеріали, дослідження, кіносценарій», «Сумщина в боротьбі» / Р. Коваль, В. Моренець, Ю. Юзич.

Щодо **історіографії проблеми**, то важливі її аспекти аналізуються у роботах В. Власенка «Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр.», А. Гриценка «Національно-визвольні змагання 1917–1918 та створення Вільного козацтва на Глухівщині», Г. Іванущенка «Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ століття» та «Сумчани в боротьбі за волю».

Мета дослідження: полягала у вивченні та комплексному аналізі національно-визвольної боротьби на Сумщині в зазначений період та розробці ефективних методичних підходів до викладання цієї теми в сучасних освітніх навчальних закладах.

Для досягнення мети необхідно розв'язати наступні **завдання:**

- охарактеризувати створення українських громадських організацій;
- визначити особливості проголошення Української Народної Республіки;
- описати особливості діяльності Української Центральної Ради;
- з'ясувати військові формування на території Сумщини в період національно-визвольних змагань (1917-1918 роки)

- проаналізувати розвиток Сумщини в період гетьманщини (1918 рік) та боротьба з радянською окупацією;
- висвітлити основні аспекти розвитку Сумщини в умовах боротьби УНР і Директорії (1919-1920 роки);
- зробити теоретичний аналіз застосування історичних джерел (документів, спогадів, карт) для вивчення подій на Сумщині в 1917-1920 роках;
- описати особливості підготовки учнів до аналізу історичних подій через дискусії та проєктні роботи;
- розкрити роль застосування мультимедійних засобів для візуалізації ходу бойових дій та зміни політичної ситуації на території Сумщини.
- дати оцінку ролі національно-визвольних змагань у формуванні національної свідомості серед учнів.

Об’єктом дослідження є феномен національно-визвольної боротьби українського народу в 1917–1920 роках.

Предметом дослідження є особливості національно-визвольної боротьби українського народу на території Сумщини в 1917–1920 роках та методичні принципи і стратегії викладання цієї теми в шкільному курсі історії України.

Методи дослідження. В роботі було використано історичний та системний підхід, методи аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, систематизація теоретичних та дослідних даних тощо.

Теоретичною та методологічною основою дослідження є наукові праці вітчизняних і закордонних учених та науковців з даної проблематики.

Наукова новизна полягає у комплексному детальному аналізі де розглядається роль Сумщини у національно-визвольних змаганнях 1917–1920 років на місцевому рівні, зокрема через призму участі регіону в боротьбі за незалежність Української Народної Республіки та взаємодії місцевих військових, селянських і політичних сил; вивчення конкретних подій, таких як бої, партизанські загони, вплив більшовицької і білогвардійської агресії на

Сумщину, зокрема на взаємодію різних політичних сил в регіоні; дослідження впливу національно-визвольних змагань на розвиток місцевих громад та соціальних груп. Це дає можливість показати, як локальні події на Сумщині впливали на загальноукраїнські процеси і вносять корективи в загальну історіографію національної боротьби; пропонується комплекс методичних підходів для викладання теми «Національно-визвольні змагання на Сумщині» в школах, що включає використання мультимедійних ресурсів, карт, документів, а також проектної діяльності; дослідження виховного потенціалу теми національно-визвольних змагань для формування патріотичних переконань учнів, а також у висвітлення важливості локальних історичних подій у контексті розвитку національної ідентичності та свідомості.

Практична значимість дослідження полягає в можливості використання його результатів для покращення створення методичних рекомендацій щодо інтеграції локальних історичних подій у загальнонаціональний контекст дозволяє вчителям допомогти учням краще зрозуміти роль своєї рідної місцевості в історії держави, що сприяє розвитку патріотизму та національної свідомості; розроблені методи можуть бути застосовані для посилення патріотичного виховання в учнів через вивчення історії національно-визвольних змагань на рівні окремих регіонів; дослідження ролі Сумщини у боротьбі за незалежність України сприятиме формуванню почуття гордості за місцеву історію і підвищить зацікавленість учнів до національних історичних процесів; залученні учнів до дослідницької діяльності через вивчення конкретних подій і джерел з місцевої історії дозволить більш глибоко вивчити національні традиції, зміцнюючи їхню національну ідентичність; застосування отриманих результатів для підвищення якості освітнього процесу, розвитку національної свідомості учнів, вдосконалення методик викладання історії, а також у зміцненні патріотичного виховання через глибше вивчення історії рідного краю.

Структура, зміст та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, який складається з 63 найменувань та додатків. Загальний обсяг роботи становить 85 сторінки друкованого тексту, в тому числі 76 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА СУМЩИНІ

1.1. Створення українських громадських організацій

У період 1917–1920 років Сумщина, як частина Лівобережної України, стала активним осередком суспільно-політичного і культурного відродження. Ці роки були часом формування численних українських громадських організацій, які відігравали важливу роль у боротьбі за національну ідентичність та соціальні права. Основними напрямками діяльності громадських організацій були політична мобілізація, кооперативний рух, культурно-просвітницька робота та захист прав населення. Українська революція 1917-1921 років стала часом національного піднесення та активного громадського руху на всій території України, зокрема й на Сумщині. У цей період відбулося формування різноманітних українських громадських організацій, які відіграли важливу роль у процесах національного відродження, культурного розвитку та боротьби за державність[24, с.123].

Передумови та особливості створення українських громадських організацій:

- піднесення національної свідомості – лютнева революція 1917 року в Росії та повалення самодержавства створили умови для активізації національного руху в Україні. На Сумщині, як і в інших регіонах, зростало усвідомлення необхідності національного самовизначення та розвитку української культури;
- діяльність «Просвіти» - важливу роль у формуванні українського громадського життя відіграли осередки товариства «Просвіта», які почали активно створюватися на Сумщині з 1917 року. «Просвіта» займалася

поширенням української мови, культури, освіти, організацією лекцій, вистав, бібліотек;

- політична боротьба – період 1917-1920 років характеризувався складною політичною ситуацією, боротьбою різних політичних сил, зокрема й за владу на місцях. Українські громадські організації часто ставали осередками підтримки Української Центральної Ради, Української Народної Республіки та інших українських державних утворень;
- вплив російської революції та громадянської війни – події російської революції та громадянської війни в Росії мали значний вплив на ситуацію в Україні, зокрема й на Сумщині. Бойові дії, зміна влади, окупації різними силами ускладнювали діяльність громадських організацій, але водночас стимулювали їх до активної діяльності в умовах боротьби за виживання [23, с.155].

Основні напрямки діяльності українських громадських організацій на Сумщині:

I. Культурно-просвітницькі товариства. На Сумщині активізувалася діяльність товариств «Просвіта», які займалися популяризацією української мови, культури та освіти. Діяльність «Просвіти» сприяла зміцненню національної свідомості серед населення. Вони організовували:

- створення бібліотек і читалень;
- театральні вистави та концерти;
- публічні лекції про історію та культуру України;
- видавничу справу – видання українських газет, журналів, книг, листівок;
- національно-патріотичне виховання – організація святкування національних свят, вшанування пам'яті видатних українських діячів [17, с.201].

II. Політичні організації. Політичні організації активно брали участь у виборах до місцевих рад, організовували мітинги та демонстрації. На хвилі

національного піднесення на Сумщині створювалися осередки українських політичних партій:

- Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП);
- Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР);
- інші організації, які працювали над мобілізацією населення та підтримкою ідей автономії або незалежності України.

III. Селянські спілки. В умовах революційних змін селянство прагнуло захистити свої економічні права, особливо у питаннях землеволодіння.

Селянські спілки:

- боролися за перерозподіл земель;
- забезпечували підтримку селян у конфліктах із поміщиками та владою;
- координували самоорганізацію у селах [22, с.310].

IV. Кооперативний рух. Економічні труднощі та дефіцит товарів підштовхнули населення до створення кооперативів. На Сумщині функціонували:

- споживчі кооперативи, що забезпечували населення продуктами;
- сільськогосподарські об'єднання для спільної обробки земель;
- кредитні кооперативи, які надавали фінансову підтримку.

V. Робітничі профспілки. У промислових центрах регіону, таких як Суми, виникали робітничі організації. Вони боролися за:

- покращення умов праці;
- збільшення заробітної плати;
- забезпечення соціальних гарантій;
- організація допомоги біженцям, пораненим, сиротам [16, с.102].

Українські громадські організації:

- Осередки товариства «Просвіта» в Сумах, Ромнах, Кролевці, Шостці та інших містах і селах.

- Українські політичні організації, такі як Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія.
- Професійні спілки, кооперативи, жіночі та молодіжні організації.

Діяльність українських громадських організацій на Сумщині в 1917-1920 роках відіграла важливу роль у процесах національного відродження, збереження та розвитку української культури, боротьби за державність. Вони стали важливим фактором формування громадянського суспільства та національної свідомості населення. Проте, на шляху діяльності українських громадських організацій поставали ряд перешкод та викликів таких як постійні зміни влади (УНР, Гетьманат, Директорія, радянський режим) створювали нестабільну політичну ситуацію. Військові дії, реквізиції та економічні труднощі ускладнювали роботу громадських організацій. Більшовицька влада, яка встановилася в регіоні в 1920 році, поступово згорнула незалежну діяльність громадських організацій [18, с.74].

Отже, діяльність громадських організацій на Сумщині у 1917–1920 роках стала важливим етапом розвитку українського суспільства. Вони сприяли пробудженню національної свідомості, культурному відродженню та захисту соціально-економічних прав населення. Хоча цей процес був перерваний радянською владою, здобутки цього періоду залишили помітний слід в історії регіону.

1.2. Проголошення Української Народної Республіки

Проголошення Української Народної Республіки (УНР) відбулося 22 січня 1918 року, коли Центральна Рада, орган, що представляв національні інтереси українського народу, підписала IV Універсал, що проголосив незалежність України від Російської імперії. Це було результатом революційних подій 1917 року, коли в Росії розпочалася Лютнева революція, що призвела до розпаду

Російської імперії та утворення низки незалежних національних утворень, зокрема в Україні. Проголошення Української Народної Республіки (УНР) стало визначальною подією для України початку ХХ століття, і Сумщина не була винятком. Цей період відзначився піднесенням національної свідомості, активною громадською діяльністю та боротьбою за українську державність на території краю.

Процес проголошення УНР був поетапним і відображав складну політичну ситуацію того часу. I Універсал, який був прийнятий 10 червня 1917 р. проголошував автономію України у складі Росії. II Універсал, який був прийнятий 16 липня 1917 р. підтверджував прагнення до автономії в межах Росії. III Універсал, який був прийнятий 20 листопада 1917 р. проголошував УНР як автономну республіку у складі Росії. До складу УНР було включено значні території, де проживали українці, в тому числі й Сумщина (частина Харківської губернії). IV Універсал, який був прийнятий 22 січня 1918 р. проголошував повну незалежність УНР [19, с.215].

Сумщина, як частина Лівобережної України, мала своє важливе значення в становленні та діяльності Української Народної Республіки. Від початку 1917 року в губернії активно поширювалися ідеї українського націоналізму та автономії, а також проходили численні громадські та політичні акції на підтримку Центральної Ради. З грудня 1917 по лютий 1918 року здійснювалася підтримка УНР на місцевому рівні. На початку грудня 1917 року в Сумах відбулася революція, де в місцевих радах почали перемагати представники українських політичних сил. А в грудні 1917 року була створена Сумська губернська рада, яка підтримала автономію України в рамках Росії. У цей період на території Сумщини активно працювали більшовицькі та українські сили, що визначало події в регіоні. З січня по лютий 1918 року відбувалась німецька окупація та боротьба за незалежність. У січні 1918 року після проголошення незалежності Українською Народною Республікою, розпочалася

військова інтервенція більшовиків, які намагалися відновити контроль над територією України. Німецькі війська вступили в Україну, щоб забезпечити стабільність у регіоні та підтримати українську незалежність, оскільки УНР та Центральна Рада були їхніми стратегічними партнерами в контексті Першої світової війни. На Сумщині в лютому 1918 року встановлюється контроль німецьких військ, що змінює ситуацію в регіоні і обумовлює боротьбу за політичну незалежність України [12, с.132].

Весною 1918 року ситуація загострюється у зв'язку з голодомором та внутрішніми конфліктами. На території Сумщини в період весни 1918 року виникають численні соціальні та політичні конфлікти між місцевими більшовицькими та українськими силами. Ситуація ускладнювалася економічною кризою, голодом і нестабільністю внаслідок військових дій. Протягом 1918 року частина Сумщини залишалася під контролем більшовиків, частина – під німцями. Це призвело до численних збройних конфліктів між різними групами, що боролися за владу та вплив. Участь місцевих жителів у боротьбі за незалежність була значною та вагомюю. Місцеве населення активно брало участь у боротьбі за незалежність України. Відзначаються численні партизанські загони та повстання, які боролися як проти німецьких окупантів, так і проти більшовицьких сил. Діяльність Української Народної Республіки на Сумщині була тісно пов'язана з боротьбою за національну незалежність та політичну стабільність у складних умовах військових дій, інтервенції і соціально-економічної кризи [25, с.108].

Роль УНР на Сумщині в 1917-1920 роках:

- піднесення національної свідомості –проголошення УНР сприяло активізації національного руху на Сумщині. Відбувалося формування українських громадських організацій, зокрема осередків «Просвіти», які займалися поширенням української мови, культури та освіти;

- політична боротьба – Сумщина стала ареною боротьби між різними політичними силами, включаючи прихильників УНР, більшовиків, білогвардійців та інших. Українські організації намагалися утвердити владу УНР на території краю, організовували мітинги, збори, вибори до місцевих органів влади;
- військові дії – Сумщина опинилася в епіцентрі воєнних дій між різними сторонами конфлікту. Через територію краю проходили війська УНР, більшовицької Росії, Добровольчої армії та інших формувань. Місцеве населення було змушене переживати окупації, бої та зміну влади;
- культурно-освітня діяльність – незважаючи на складну політичну ситуацію, на Сумщині продовжувалася культурно-освітня діяльність. Відкривалися українські школи, театри, бібліотеки, видавалися українські газети та журнали;
- соціально-економічні зміни – в умовах революції та війни відбувалися зміни в соціально-економічному житті краю. Було проголошено про скасування приватної власності на землю, здійснювалися спроби розподілу землі між селянами [31, с.45].

Ситуація, яка склалася в той період на Сумщині мала свої особливості. Близькість до Росії мала свій відбиток на існування та розвиток даної території. Сумщина, як прикордонна територія, зазнавала значного впливу з боку Росії. Це ускладнювало процес утвердження влади УНР та сприяло поширенню більшовицьких ідей. Змішаний етнічний склад населення підтверджував взаємозв'язок та вплив Росії. На Сумщині проживали не тільки українці, але й росіяни, що також впливало на політичну ситуацію та ускладнювало консолідацію українського національного руху. Активність більшовицького підпілля в цей період на Сумщині була значною. На території краю діяло більшовицьке підпілля, яке вело боротьбу проти УНР та організувало диверсії та збройні виступи. Незважаючи на те, що УНР не змогла утримати владу на

всій території України, період Української революції та проголошення УНР відіграли важливу роль у формуванні національної свідомості українців, зокрема й на Сумщині. Ідея незалежної України, започаткована в ті роки, стала основою для подальшої боротьби за державність, яка завершилася проголошенням незалежності України в 1991 році [33, с.150].

З початком 1917 р. в Сумському повіті надовго запанував хаос. Страшенні наслідки Першої світової війни, революції, перевороти призвели до погіршення економічного становища жителів і до їх духовного занепаду. Люди часом не встигали провадити одну владу і зустрічати іншу (*дивись додаток А*)

Внаслідок революційних подій, які почалися в Петрограді у лютому 1917 р. і закінчились падінням самодержавства, по всій країні розпочалося створення нових органів влади, підконтрольних Тимчасовому уряду. 5 березня 1917 р. газета «Сумський вісник» повідомляла про відречення Миколи II, а вже 8 березня було надруковано наказ полковника Катасонова про обрання його начальником громадської охорони і збройних сил м. Суми. Після проголошення Української Народної Республіки новостворена Центральна Рада розпочала теж створювати нові органи влади, в тому числі і в Сумському повіті. За інформацією викладача Сумського педагогічного університету Михайла Манька, представником Центральної Ради у Сумах був відставний полковник російської армії Ф. Тесленко, який отримав мандат представника особисто від голови Української Центральної Ради Михайла Грушевського [36, с.254].

Крім органів Центральної Ради, у Сумах діяла міська Дума, очолювана землевласником Миколою Крамаренком, та Сумська міська рада. Обидва органи підтримували Центральну Раду. Сумські меншовики та есери у новоствореній раді робітничих депутатів підтримували представника Тимчасового уряду. Але всі ці органи були противниками дій більшовиків. Це зовсім не завадило більшовикам після кількох невдалих спроб в січні 1918 р. взяти владу в Сумах. Новостворений виконком Сумської ради 9 січня прийняв

рішення про розпуск меншовицько-есерівського ревкому, Думи, закриття газети «Сумський вісник». У місті створили єдиний більшовицький орган влади — Сумську раду робітничих, солдатських та селянських депутатів на чолі з головою Павлюченком. Майже на всіх цукрових заводах, складах, зернохосовищах без будь-яких відшкодувань власникам, як експропріація у буржуазії, було забрано цукор, борошно, пшеницю і жито, а також пограбовано садиби багатьох заможних жителів м. Суми та інших поселень. Після надзвичайних податків і продовольчих зборів у Сумах вже збирати було нічого, і акція збирання хліба була перенесена в села нинішньої Сумщини. В Сумському повіті почалися бунти, які жорстоко придушувалися червоними. На залізничній станції м. Суми були сконцентровані війська та створено штаб оборони військових підрозділів, якими керували К. Ворошилов та Я. Пархоменко [38, с.234].

Після підписання у Бресті мирного договору УНР з Німеччиною розпочався спільний наступ територією України, і більшовики знову відступили. Наприкінці березня від них звільнили Роменський, Конотопський, Кролевецький, Глухівський і частково Путивльський, Сумський, Лебединський повіти. 1 квітня було зайнято Путивль і Ворожбу, а 5 квітня — Суми і Охтирку. Після відновлення влади УНР життя поступово налагоджувалось, хоча присутність німецьких військ створила пізніше багато проблем. Не одержавши від Центральної Ради обіцяної винагороди, німці самі почали збирати продукти, чим знову викликали шквал невдоволення у населення. Льотчики німецько-австро-угорського авіаційного підрозділу проживали на території кадетського корпусу, а аеродром був відразу за містом на місці нинішнього. Серед льотного складу в ескадрильї були і українці та чехи. Кілька льотчиків одружилися тоді із сумчанками. 6 березня 1918 р. було прийнято закон Центральної Ради про адміністративно-територіальний поділ України. За новим устроєм територія нашого краю поділялася на такі землі:

- Посем'я, центр — Конотоп (Шостка, Глухів, Кролевець, С.-Буда);
- Посулля, центр — Ромен (Глинськ, Гадяч, Лохвиця, Лубни);

Слобідщина, центр — Суми (Лебедин, Недригайлів, Білопілля, Охтирка, Богодухів). Але до широкого практичного втілення цього указу справа не дійшла. До речі, за часів Гетьманату Скоропадського до України було приєднано Буринь, Путивль, Миропілля, Суджу, Рильськ.

«Встановлення влади Директорії на території нашого краю відбувалося в умовах нового наступу більшовицьких військ», - говорить директор Державного архіву Сумської області Геннадій Іванущенко. —«Численні заклики нової влади до населення свідчать, що вона намагалася апелювати до громадянських почуттів людей та природного бажання спокою і захисту» [41].

Однак, зовнішні обставини та внутрішня анархія швидко привели до зміни політичної ситуації. Скориставшись евакуацією німецьких військ, нову війну проти Української Народної Республіки починає більшовицька Росія. Згодом край став свідком нової окупації. Відступала з кровопролитними боями Армія УНР, а разом з нею і надія на створення самостійної Української держави. Відступала ціла епоха боротьби і сподівань, щоб відродитися через 72 роки. Прихід у 1919 р. білогвардійських військ призвів до білого терору проти соціально незаможних прошарків міста. Тільки за перші сім днів, із 14 по 20 серпня 1919 р., після захоплення Сум, білогвардійці розстріляли в місті 26 осіб. Робили свої розстріли вони відкрито, імена всіх розстріляних білогвардійцями відомі, вони поховані на Центральному міському кладовищі. При відступі Білої армії, яка в пам'яті сумчан залишилася «дроздовською дивізією», Суми залишило багато випускників кадетського корпусу, гімназій та реального училища, що були примусово мобілізовані чи добровільно вступили до Білої армії. Ті з них, що вижили, звістку про себе рідним змогли подати лише через десятиліття, аж у 1990-х рр. [47]

1.3. Діяльність Української Центральної Ради

Діяльність Української Центральної Ради (УЦР) на Сумщині була важливою складовою національно-визвольного руху в Україні в період революції 1917-1921 років. Хоча Сумщина не була безпосереднім центром подій, тут активно діяли осередки УЦР, які сприяли поширенню ідей української державності та організації місцевого населення. Українська Центральна Рада (УЦР) була основним органом влади, який втілював українське національне відродження в період 1917-1918 років. Вона була створена 17 березня 1917 року в Києві, і її діяльність мала значний вплив на всю Україну, зокрема на Сумщину, важливий регіон Лівобережної України.

Після Лютневої революції 1917 року, яка призвела до повалення царя та створення Тимчасового уряду в Росії, українці почали активно вимагати автономії для України в складі нової Російської республіки. Центральна Рада, підтримувана широкими народними масами, проголосила автономію України 23 червня 1917 року через I Універсал. Сумщина була важливим центром національних рухів. Влітку 1917 року на території Лівобережної України, зокрема в Сумах, активно працювали різні організації, що підтримували ідеї автономії. Місцеві політичні сили, такі як представники УПСР (Українська партія соціалістів-революціонерів) та УНП (Українська народна партія), брали участь у становленні української влади в регіоні [40, с.301].

Одним із перших кроків на Сумщині було створення Сумської губернської ради. У червні 1917 року на Сумщині було організовано місцеві органи української влади, які підтримували Центральну Раду. Сумська губернська рада брала на себе функції управління і контролю за територією, виконуючи накази Центральної Ради і працюючи над реорганізацією адміністративної та соціальної системи. На Сумщині значну роль відігравали військові частини, які підтримували Центральну Раду. У 1917 році почалася

активна мобілізація українських військових частин, таких як Гайдамацький кошовий полк та Запорізька дивізія, які мали своє представництво на території Сумщини. Військові частини активно підтримували прагнення Центральної Ради до автономії та незалежності України. В цей період відбувались міжусобні конфлікти та боротьба за вплив між різними політичними силами, що суттєво впливало на ситуації загалом. Сумщина, як і багато інших регіонів України, була розділена між різними політичними силами. Більшовики, що захопили частину Сумщини, були в опозиції до Центральної Ради. Наприкінці 1917 року почалися активні збройні зіткнення між частинами, що підтримували Центральну Раду, і більшовиками. На території Сумщини в січні 1918 року відбулися бої, у результаті яких частина міста і губернії потрапила під контроль більшовиків [41].

Проголошення незалежності та боротьба за владу здійснювалась у складній соціально-економічній та військово-політичній обстановці. 22 січня 1918 року, після прийняття IV Універсалу, що проголосив незалежність Української Народної Республіки, Центральна Рада намагалася утримати контроль над усією територією України. Однак більшість Лівобережної України, зокрема Сумщина, опинилася під впливом більшовицьких сил. У цей час значну роль в організації спротиву більшовицьким військам відігравали українські військові частини та партизанські загони, що діяли в лісових масивах Сумщини. Німецька окупація та співпраця з Центральною Радою теж мали певні наслідки для розвитку суспільно-політичних відносин. У лютому 1918 року німецькі війська окупували значну частину України, включаючи Сумщину, в рамках Брест-Литовського миру між Центральними державами та радянською Росією. Центральна Рада намагалася співпрацювати з німцями, що дозволило їй тимчасово відновити контроль над територією. Проте на Сумщині німецька окупація залишалася тимчасовою, і боротьба за незалежність продовжувалася [41].

Діяльність Української Центральної Ради на Сумщині мала велику історичну значущість, оскільки вона була важливим етапом на шляху до незалежності України. Проте боротьба за владу, міжособні конфлікти, а також інтервенція з боку більшовиків і німців призвели до того, що у 1918 році Українська Народна Республіка не змогла утримати стабільну владу на всій території, включаючи Сумщину. Сумщина стала важливим центром боротьби за незалежність, але її подальша доля була обумовлена більш складними і часто трагічними подіями того часу. Велику роль відіграли періодичні видання, які видавала УЦентральна Рада, де громадяни мали змогу отримати інформацію про події, які відбувалися, або мали відбутися (*дивись додаток А*).

Враховуючи вище викладений матеріал, можна виокремити основні напрямки діяльності УЦР на Сумщині:

- організація місцевих осередків – після утворення УЦР у Києві в березні 1917 року, на Сумщині почали створюватися її місцеві відділення та філії. Вони займалися координацією діяльності на місцях, поширенням інформації про діяльність УЦР та залученням нових прихильників;
- проведення агітаційно-просвітницької роботи – члени УЦР на Сумщині організовували мітинги, збори, лекції та інші заходи з метою підвищення національної свідомості населення та роз'яснення ідей автономії України. Важливу роль у цьому відіграла преса, зокрема місцеві газети, які публікували матеріали про діяльність УЦР та її програмні засади;
- формування українських військових частин – УЦР приділяла значну увагу створенню національних збройних сил. На Сумщині також відбувалася робота з організації українських військових підрозділів, які мали захищати інтереси України;
- участь у виборах до УЦР – жителі Сумщини брали участь у виборах до УЦР, що свідчило про підтримку її діяльності та прагнення до національного самовизначення;

- взаємодія з місцевими органами влади – представники УЦР на Сумщині намагалися налагодити співпрацю з місцевими органами влади для реалізації своїх програм та вирішення нагальних питань [37, с.208].

Ватро назвати відомих діячі УЦР, діяльність яких була пов'язана з Сумщиною:

- *Павло Зайцев.* Уродженець Сум, який обіймав посаду директора канцелярії Генерального Секретарства (Міністерства) освіти УНР, а пізніше очолював культурно-освітню службу Армії УНР.
- *Василь Филонович.* Уродженець Сумського повіту, український військовий діяч, генерал, який брав активну участь в українізації свого полку після утворення УЦР.

Отже, діяльність УЦР на Сумщині сприяла піднесенню національної свідомості населення, поширенню ідей української державності та організації місцевого населення для боротьби за свої права. Хоча УЦР не змогла втримати владу та досягти повної незалежності України в той період, її діяльність стала важливим етапом у формуванні української нації та боротьбі за незалежність. На Сумщині відзначалась активна підтримка ідеї української автономії та незалежності, але політична ситуація, численні зовнішні втручання та внутрішні конфлікти не дозволили досягти стабільності в регіоні.

Висновки до першого розділу

Процес утворення українських національних органів влади на Сумщині у період Української революції 1917–1921 років був складним і неоднозначним. Спочатку на території Сумщини активно розвивалися українські громадські організації, які сприяли поширенню ідеї національної автономії та незалежності. Це створювало підґрунтя для формування місцевої влади, яка б підтримувала Центральну Раду.

У ході Української революції 1917–1921 років на Сумщині відбувалися важливі етапи становлення українських національних органів влади. Першочергово це стало можливим завдяки створенню українських громадських організацій, які підтримували ідеї національної автономії та незалежності. Вони активно діяли ще до проголошення Української Народної Республіки, формуючи суспільну підтримку для подальших політичних процесів.

Проголошення Української Народної Республіки 22 січня 1918 року стало кульмінацією цього процесу. УЦР, яка сформувалася як найвищий орган влади в Україні, проголосила незалежність держави, що мала значний вплив на всю територію країни, зокрема на Сумщину. Тут також почали формуватись місцеві органи влади, що підтримували автономію України та підпорядковувались наказам Центральної Ради. Саме тому проголошення Української Народної Республіки в 1917 році стало важливим етапом на шляху до створення українських національних органів влади не лише на загальноукраїнському рівні, а й на місцевому.

Діяльність Української Центральної Ради на Сумщині, попри труднощі, зокрема збройні конфлікти, боротьбу з більшовиками та німецькою окупацією, показала важливість місцевих органів влади у процесі державотворення. Завдяки активній підтримці громадських організацій та військових частин, що діяли на території Сумщини, вдалося деякий час зберігати українську

автономію та незалежність, хоча в подальшому ситуація ускладнилась через зовнішні та внутрішні фактори.

Однак, попри певні досягнення у становленні українських органів влади, територія Сумщини стала ареною боротьби між різними політичними силами: Центральною Радою, більшовиками та іншими силами, що прагнули до встановлення власного контролю. Ці внутрішні конфлікти та зовнішні фактори, такі як інтервенція німецьких військ та наступ більшовицьких сил, ускладнили процес утвердження української влади на місцях.

Утворення українських національних органів влади на Сумщині було важливим етапом на шляху до незалежності України, проте ця боротьба за державність зіткнулася з великими труднощами та викликами, що в кінцевому результаті не дозволили стабільно утримати контроль над усією територією. Тим не менше, досвід боротьби та активної діяльності українських органів влади на Сумщині відіграв важливу роль у подальшому формуванні національної свідомості та державницьких процесів в Україні.

Таким чином, процес утворення українських національних органів влади на Сумщині відзначався певними успіхами, але і великими викликами. Це був важливий етап у боротьбі за національну незалежність, що заклав основу для подальших рухів за суверенітет України в ХХ столітті.

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ НАЦІОНАЛЬНО ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

2.1. Військові формування на території Сумщини в період національно-визвольних змагань (1917-1918 роки)

У період національно-визвольних змагань 1917–1918 років Сумщина була важливим регіоном, на якому відбувалися численні військові дії та формувалися українські військові підрозділи. У цей час територія Сумщини стала ареною боротьби за українську незалежність, і на її землях діяли різноманітні військові формування, які підтримували ідеї українського національного відродження. Створення українських військових частин на території Сумщини стало важливим етапом в історії військових формувань України. Сумська область розташована на сході країни, і її стратегічне розташування поблизу кордону з Росією визначало важливість цієї території для забезпечення оборони. Після початку війни з Росією в 2014 році, Сумщина, як і інші прикордонні області, стала важливою частиною військових заходів України для зміцнення обороноздатності. Військові частини, які створювалися в області, мали за мету забезпечення стабільності в регіоні, захист від можливих атак та здійснення заходів з безпеки. Враховуючи близькість до зони бойових дій, було створено мобільні підрозділи, які могли оперативно реагувати на ситуацію. У перші роки після 2014 року були відновлені або створені нові військові підрозділи на базі наявних в області частин. В Сумській області збудовано нові військові бази, а також об'єкти для навчання та підготовки солдатів, що допомогло зміцнити боєздатність. Місцеві жителі активно залучалися до оборонних зусиль, записуючись на службу у Збройні Сили України, створюючи добровольчі підрозділи [39, с.321].

Створення українських військових частин на території Сумщини має глибоке історичне коріння, що сягає часів Української революції 1917-1921 років. Протягом цього періоду, на тлі розпаду Російської імперії та боротьби за незалежність України, на Сумщині, як і по всій території України, відбувалися процеси формування національних збройних сил. Після Лютневої революції 1917 року і проголошення Української Центральної Ради почалася мобілізація українських військових частин, і на території Сумщини почали активно формуватися перші українські військові підрозділи, що підтримували автономію та незалежність України. Сумщина, як важливий стратегічний регіон, стала осередком формування військових частин, які безпосередньо підпорядковувалися Центральній Раді та прагнули до створення регулярної армії незалежної України. Наприкінці 1917 року було організовано декілька військових підрозділів, які охоплювали не тільки Сумщину, а й інші частини Лівобережної України. Перші спроби формування українських військових частин (1917-1921 рр.) У цей час на Сумщині діяли різноманітні військові формування, зокрема [43]:

- *Загони Вільного козацтва.* Самоорганізовані збройні формування, що виникали з ініціативи місцевого населення для захисту від анархії та зовнішніх загроз.
- *Українські полки.* Створювалися на основі українізованих частин російської армії або з добровольців.
- *Гайдамацький кошовий.* Полк складався з українських добровольців, і був одним із перших військових формувань, які стали на захист національних інтересів України. Його завданням було охорона українських територій від зовнішніх загроз та забезпечення порядку на місцях.
- На базі *Сумського полку* та інших військових частин почалася підготовка до створення *Запорізької дивізії*, що мала виконувати функції оборони від зовнішніх загроз, зокрема від більшовицьких військ, які активізували

свою діяльність на території України після Жовтневого перевороту 1917 року [43].

Ці формування відіграли важливу роль у захисті території та встановленні української влади на місцях. Проте, у кінці 1917 року, після революційних подій в Росії та початку більшовицької інтервенції на території України, Сумщина стала однією з ареною боїв між більшовиками, німецькими військами і українськими націоналістичними силами. Центральна Рада намагалася утримати контроль над територією, і для цього організовувалися місцеві збройні загони. У Сумах та навколишніх містах розпочалась активна боротьба з більшовиками, що намагалися захопити території Лівобережної України, зокрема Сумщину. Збройні сили Центральної Ради разом з місцевими військовими частинами, такими як Гайдамацький кошовий полк та військові частини національної гвардії, активно протистояли більшовицьким силам. З приходом німецьких військ в Україні в 1918 році в рамках Брест-Литовського миру, територія Сумщини була окупована німецькими військами. Цей період вплинув на формування українських військових частин, оскільки Українська Центральна Рада намагалася співпрацювати з німецькими військовими в намаганні відновити контроль над територією та боротися проти більшовиків. Німецька окупація дозволила Центральній Раді організувати оборону України від більшовицьких і анархістських сил, хоча й створювала певні труднощі для формування самостійних українських військових сил. Однак німецька підтримка не була тривалою, і після падіння Центральної Ради в лютому 1918 року, боротьба за незалежність України продовжувалася [34, с.135].

Участь місцевих жителів у визвольній боротьбі українського народу має глибокі історичні корені та відіграла вирішальну роль у формуванні української державності. Протягом століть українці боролися за свою незалежність, і в цій боротьбі місцеве населення завжди було рушійною силою. Важливу роль для

сумщини мав спротив та партизанська боротьба. Завдяки численним партизанським загонам, які діяли в Сумській губернії, вдалося зберегти елементи національного спротиву. Більшість таких формувань, хоча й не мали великої організаційної сили, все ж відіграли важливу роль у захисті території від більшовиків і німецьких загарбників.

Історичні приклади участі місцевих жителів у визвольній боротьбі українського народу:

- *Козацькі повстання.* У XVI-XVII століттях козаки, що були переважно місцевими жителями, піднімали повстання проти польської шляхти, захищаючи свої права та волю. Кульмінацією цього процесу стала Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.), в якій місцеве населення масово долучалося до козацького війська.
- *Гайдамацький рух.* У XVIII столітті гайдамаки, що також були переважно місцевими селянами та міщанами, вели збройну боротьбу проти польського панування на Правобережній Україні.
- *Українська революція 1917-1921 рр.* У цей період місцеве населення активно брало участь у створенні українських збройних формувань, таких як Січові стрільці та армія УНР. Селяни та робітники ставали вояками, захищаючи молоду Українську державу від зовнішніх агресорів.
- *Друга світова війна.* Під час Другої світової війни українці воювали у різних арміях, але значна частина місцевого населення долучилася до Української повстанської армії (УПА), яка боролася як проти нацистської Німеччини, так і проти радянської влади за незалежну Україну [6, с.234].

Значення участі місцевих жителів відіграло важливу важливу роль. Масова підтримка та участь місцевих жителів забезпечувала масову підтримку збройної боротьби, що було критично важливим для успіху у війні. Також, велике знання відграла місцевість. Зазвичай місцеві жителі добре знають свою

місцевість, що дає їм перевагу у веденні бойових дій на своїй території. Головною мотивацією було захист рідної землі, саме це і стало для населення потужним мотиватором для боротьби. Участь місцевих жителів у визвольній боротьбі та їх роль в українських збройних силах є визначальним фактором у забезпеченні національної безпеки та збереженні територіальної цілісності України. Їхня мужність та відданість є прикладом для майбутніх поколінь.

Подальший розвиток (до 1991 р.). У радянський період на території Сумської області, як і по всій УРСР, дислокувалися частини Червоної армії, згодом – Радянської армії. Після проголошення незалежності України у 1991 році, на території Сумщини почалося формування українських військових частин на основі тих, що залишилися від Радянської армії.

Сучасний етап (з 1991 р.). Сьогодні на території Сумської області дислокуються військові частини, що входять до складу Збройних Сил України. Вони виконують завдання з оборони держави, захисту її суверенітету та територіальної цілісності [15, с.304].

Варто відмітити взаємодію з Центральною Радою та її політикою на території Сумщини відбувалася в складних умовах революції та боротьби за незалежність України в 1917-1918 роках. Сумщина, як і інші регіони, відчула вплив процесів, що відбувалися в Києві, але мала свої особливості.

Основні аспекти взаємодії:

- *Підтримка ідей автономії та незалежності.* Населення Сумщини в цілому підтримувало ідеї національного відродження та автономії України, які проголошувала Центральна Рада. Про це свідчить участь місцевих жителів в українських організаціях та мітингах.
- *Формування місцевих органів влади.* На території Сумщини, як і по всій Україні, створювалися місцеві ради робітничих, селянських та солдатських депутатів, які часто співпрацювали з представниками Центральної Ради.

- *Вплив політичних сил.* На Сумщині діяли різні політичні сили, зокрема українські партії (УПСР, УСДРП), російські есери та більшовики, що відображало загальну політичну картину того часу. Це призводило до певних конфліктів та боротьби за вплив.
- *Соціально-економічні проблеми.* Війна та революція призвели до погіршення економічної ситуації, що викликало невдоволення населення. Центральна Рада намагалася вирішити ці проблеми, але її можливості були обмежені.
- *Військові дії.* Сумщина опинилася в зоні бойових дій під час українсько-радянської війни, що ускладнювало діяльність Центральної Ради та місцевих органів влади [32, с.80].

Особливостями території сумщини була близькість до Росії. Географічне розташування Сумщини поблизу російського кордону зумовлювало значний вплив російських політичних сил та пропаганди. Більшовики мали в цій місцевості сильні військові позиції. У деяких районах Сумщини більшовики мали значну підтримку, що призводило до конфліктів з прихильниками Центральної Ради. Важливим залишалось аграрне питання. Для Сумщини, як і для більшості українських земель, важливим було аграрне питання. Селяни вимагали розподілу землі, і Центральна Рада намагалася вирішити це питання шляхом прийняття відповідних законів.

В цілому, взаємодія Сумщини з Центральною Радою була складним і неоднозначним процесом. З одного боку, населення підтримувало ідеї української автономії та незалежності, з іншого – існували значні соціально-економічні проблеми та політична боротьба, що ускладнювали реалізацію політики Центральної Ради на місцях. Сьогодні, в умовах російської агресії, місцеві жителі знову стали на захист своєї землі. З перших днів повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році, тисячі добровольців, що є звичайними громадянами, вступили до лав Збройних Сил України та

територіальної оборони. Вони демонструють неймовірну мужність та відданість, захищаючи свої міста та села від окупантів [42].

Військові сили, які діяли на Сумщині в цей час:

1917 рік. Після Лютневої революції та проголошення УНР, на Сумщині почали формуватися українські військові частини, зокрема загони Вільного козацтва. Паралельно існували російські військові частини, вірні Тимчасовому уряду, а згодом – більшовикам. У цей період відбувалися локальні сутички та боротьба за владу.

1918 рік. Після Брестського миру, на територію Сумщини вступили німецькі та австро-угорські війська, які підтримували УНР. Більшовицькі сили були витіснені. Проте, після падіння Гетьманату Скоропадського, ситуація знову змінилася.

1919-1920 и. Це період найінтенсивніших бойових дій. На Сумщині діяли:

- Армія УНР: намагалася утримати контроль над територією.
- Червона армія: вела наступ з метою встановлення радянської влади.
- Добровольча армія (білогвардійці): здійснювала рейди з півдня.
- Різні повстанські загони: діяли як проти більшовиків, так і проти інших сил [42].

Бойові дії характеризувалися швидкими змінами лінії фронту, частими переходами контролю над населеними пунктами з рук в руки. У 1917-1920 роках на території Сумської області відбувалися численні військові дії в контексті Громадянської війни в Україні. Українська Народна Республіка здійснювала спроби утримати контроль над Сумщиною, особливо після 1917 року, коли почалася боротьба за незалежність від Російської імперії. В свою чергу більшовики (Радянська Росія) – здійснювали спроби захопити українські території, в тому числі Сумщину, після Лютневої революції 1917 року і під час Громадянської війни. Директорія УНР та армія УНР – після того, як в 1918 році більшовики були відкинуті, українські війська під керівництвом Директорії

намагалися відновити контроль над Сумщиною. На територія також перебувала армія генерала Антона Денікіна (Білий рух), внаслідок чого частина території Сумщини була також під контролем білих під час боротьби з червоними. Червоні (РСФРР) – після кількох спроб відновити більшовицький контроль, території, зокрема Сумщина, стали важливими для контролю центральних радянських сил. В цей період територія Сумщини перебувала в складній ситуації, внаслідок розміщення на її території різних військових формувань, кожне з яких намагалося встановити свої владу та взяти під контроль дану територію[38, с.243].

Таким чином, військові формування на території Сумщини в період національно-визвольних змагань 1917-1918 років стали важливою частиною боротьби за українську незалежність. Вони не тільки здійснювали активну оборону території від більшовицьких і німецьких військ, а й закладали основи для формування української армії та національних інституцій. Боротьба з більшовиками, німецька окупація та внутрішні конфлікти створювали складні умови для українських військових формувань, однак вони продовжували відстоювати ідеї національної незалежності, що мало велике значення для подальших етапів історії України.

2.2. Сумщина в період гетьманщини (1918 рік) та боротьба з радянською окупацією

Сумщина в 1918 році пережила складний та насичений період, що характеризувався зміною влади, політичною нестабільністю та боротьбою за незалежність. Цей час охоплює період Гетьманату Павла Скоропадського та подальшу боротьбу з більшовицькою Росією. 1918 рік став переломним для історії Сумщини, як і для всього українського народу, адже в цей період територія України переживала складний етап боротьби за незалежність. Після

проголошення незалежності Української Народної Республіки (УНР) у 1917 році, ситуація на Лівобережній Україні, зокрема на Сумщині, залишалася напруженою. З приходом до влади Гетьманату Павла Скоропадського в квітні 1918 року розпочалася нова фаза боротьби за українську державність, яка супроводжувалась збройними конфліктами та спробами відновлення більшовицької влади [33, с.88].

Гетьманат Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.). У квітні 1918 року після державного перевороту в Україні, відомого як гетьманський переворот, на території Лівобережної України, в тому числі на Сумщині, встановилася влада гетьмана Павла Скоропадського. Гетьманат представляв більш авторитарну, ніж попередній уряд Центральної Ради, форму управління, що мала на меті стабілізувати ситуацію в Україні після поразки УНР. Прихід до влади гетьмана відбувся 29 квітня 1918 року за підтримки німецьких військ відбувся переворот, внаслідок якого Центральну Раду було розпущено, а гетьманом України проголошено Павла Скоропадського. Україна була проголошена Українською Державою. Було відновлено приватну власність на землю, що викликало неоднозначну реакцію в суспільстві. Як і вся Україна, Сумщина опинилася під впливом нової влади. Було сформовано місцеві адміністрації, відновлено роботу державних установ. Проте, присутність німецьких військ та політика гетьмана викликали опозицію з боку українських патріотичних сил та селянства. В умовах війни та окупації економічна ситуація залишалася складною. Продовжувалася продовольча криза, зростало соціальне напруження. Сумщина, як і багато інших регіонів Лівобережної України, підтримала нову владу, але цей період став важким для місцевих жителів через складну політичну ситуацію та розкол у суспільстві. Гетьман Скоропадський намагався зберегти незалежність України в умовах іноземних втручань (особливо німецька окупація) і боротьби з радянськими військами. Зокрема, на

території Сумщини були створені адміністративні органи гетьманської влади, які намагалися забезпечити стабільність і порядок [13, с.166].

Німецька окупація і підтримка гетьманату. Після капітуляції Німеччини в Першій світовій війні та відходу німецьких військ з України, Росія активізувала наступ на українські території. Під час гетьманщини на Сумщині зберігалася німецька окупація, що була частиною згоди між гетьманом Скоропадським та німецьким імператором. В листопаді 1918 року в Києві відбулося антигетьманське повстання, в результаті якого владу перебрала Директорія УНР. Сумщина опинилася на лінії фронту між українськими та більшовицькими військами. Відбувалися запеклі бої за контроль над містами та селами. На території Сумщини розгорнувся потужний партизанський рух проти більшовицької окупації. Місцеві жителі чинили опір, організовуючи збройні загони та здійснюючи диверсії [8, с.230].

Встановлення радянської влади. Після поразки Центральної Ради в грудні 1917 року та утворення Радянської Росії на території України почалася агресивна більшовицька інтервенція. Більшовицькі сили, маючи за мету встановлення комуністичної диктатури в Україні, активно наступали на територію Лівобережної України, зокрема на Сумщину. В результаті наступу більшовицьких військ на початку 1919 року на Сумщині було встановлено радянську владу. Період Гетьманату та боротьби з радянською окупацією став важливим етапом в історії Сумщини та України. Цей час характеризувався боротьбою за національну незалежність, соціальними конфліктами та зміною політичних режимів. Події 1918 року залишили значний слід в історичній пам'яті та вплинули на подальший розвиток регіону. Боротьба з радянською окупацією була складною і багатогранною. З одного боку, гетьман Скоропадський намагався укріпити свої позиції, використовуючи для цього як військові сили, так і дипломатичні методи з Німеччиною. Проте, на Сумщині, де

активно діяли антигетьманські та більшовицькі сили, боротьба за владу була дуже інтенсивною[7, с.140].

Одним із важливих аспектів цієї боротьби стала партизанська війна. Місцеві жителі Сумщини, а також частини армії УНР, які перебували в опозиції до гетьмана, активно боролися з радянськими військами. Рух опору до радянської окупації став набирати популярності, коли в Україні почали відновлюватися місцеві українські військові формування, такі як Сумська сотня. У грудні 1918 року, після падіння Гетьманщини, частина Сумщини потрапила під контроль Радянської Росії. Війська більшовиків швидко поширювались на Лівобережній Україні, включаючи Сумщину, і намагалися встановити радянську владу на цій території. Проте місцеві сили, що виступали за незалежність України, продовжували боротьбу. Директорія УНР, що прийшла на зміну гетьманщині, та інші антибільшовицькі угруповання активно чинили спротив радянським військам. Більшовицькі війська, попри початкові успіхи, зіштовхувались із сильним опором з боку українських націоналістичних сил. Супротив гетьманському уряду на місцях, зокрема в Сумській губернії, був явищем складним і багатограним, зумовленим різними факторами. Для повного розуміння цього питання, варто розглянути контекст Гетьманату Павла Скоропадського в 1918 році та специфіку Сумщини [7, с.165].

Загальний контекст Гетьманату:

- Повалення УНР та встановлення Гетьманату. Прихід до влади Павла Скоропадського в квітні 1918 року за підтримки німецьких військ був сприйнятий неоднозначно. Значна частина українського суспільства, особливо прихильники УНР, вважали це переворотом і порушенням демократичних принципів.
- Соціально-економічна політика. Гетьман спирався на заможні верстви населення, зокрема поміщиків, що викликало невдоволення селянства та

робітників. Політика реституції землі колишнім власникам посилила соціальну напругу.

- Орієнтація на Німеччину. Залежність від німецької підтримки обмежувала самостійність Гетьманату і викликала критику з боку патріотично налаштованих сил [4, с.135].

Сумська губернія мала свою специфіку, адже Сумська губернія, як і Харківська, Полтавська та Чернігівська, входила до складу Слобідської України, яка мала свої історичні та соціально-економічні особливості. Тут було сильне козацьке самоврядування та значний прошарок заможного селянства (куркулів). Супротив гетьманському уряду на Сумщині проявлявся в різних формах:

- Селянські повстання. Незадоволені політикою реституції землі та продовольчою політикою гетьманського уряду, селяни часто вдавалися до збройних виступів. Ці повстання були стихійними та локальними, але створювали значну напругу в регіоні.
- Страйки робітників. У містах Сумської губернії, зокрема в Сумах, робітники промислових підприємств організовували страйки з економічними та політичними вимогами.
- Діяльність політичних партій. Українські соціалістичні партії (УСДРП, УПСР) та інші опозиційні сили вели агітаційну роботу серед населення, закликаючи до боротьби з гетьманським режимом.
- Партизанський рух. У лісах Сумщини діяли партизанські загони, які здійснювали напади на німецькі війська та гетьманську адміністрацію [28, с.136].

Роль місцевих селянських і повстанських рухів у боротьбі за незалежність України була значною та багатогранною. Протягом різних періодів історії, від козацьких повстань до боротьби у ХХ столітті, селянство відіграло важливу роль у прагненні до самостійності. Масова підтримка населення мала свої

преваги. Селянство становило більшість населення України протягом століть. Їхня участь у повстаннях забезпечувала масову підтримку та людський ресурс для боротьби. Населення здійснювало соціальний протест. Повстання часто були спрямовані не лише проти іноземного панування, але й проти соціальної несправедливості, зокрема кріпацтва та економічного гноблення. Це надавало боротьбі за незалежність додаткового стимулу та глибини. До протестів було залучена і військова сила. Селянські загони, часто добре знайомі з місцевістю, вели партизанську війну, створюючи значні проблеми для регулярних армій. Козацькі повстання XVII століття, гайдамацький рух XVIII століття, повстанський рух під проводом Устима Кармалюка у першій половині XIX століття є яскравими прикладами цього. Головним завданням супротиву було збереження національної ідентичності. У часи відсутності власної державності, саме селянство зберігало традиції, мову та культуру, що було основою для формування національної свідомості та прагнення до незалежності. Все це мало значний вплив і на політичну ситуацію. Селянські повстання змушували правлячі режими йти на поступки, враховувати інтереси українського населення, а також прискорювали процеси національного відродження. Приклади боротьби населення:

- Козацькі повстання XVI-XVII століть. Повстання під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Богдана Хмельницького стали важливим етапом у боротьбі за українську автономію та державність.
- Гайдамацький рух XVIII століття. Гайдамаки, переважно селяни, боролися проти польського панування на Правобережній Україні.
- Повстання під проводом Устима Кармалюка. Рух охопив значну територію Поділля та був спрямований проти кріпацтва та соціальної нерівності.
- Участь селян у визвольних змаганнях XX століття. Селяни брали активну участь у боротьбі за незалежність під час Української революції 1917-

1921 років, а також у національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА у 1940-1950-х роках [28, с.234].

Важливо зазначити, що селянські та повстанські рухи не завжди були однорідними. Вони мали різні соціальні, політичні та економічні вимоги. Проте, спільним для них було прагнення до кращого життя та захисту своїх прав, що часто перепліталось з боротьбою за національну незалежність. Таким чином, місцеві селянські та повстанські рухи відіграли вирішальну роль у боротьбі за незалежність України, забезпечуючи масову підтримку, військову силу та зберігаючи національну ідентичність протягом століть.

Отже, Сумщина в період Гетьманщини та боротьби з радянською окупацією пережила складний та напружений період. Влада гетьмана Скоропадського, хоч і була підтримана частиною населення і німецькою армією, зіткнулася з активним спротивом з боку більшовиків та українських націоналістів. Війна за незалежність України продовжувалася і територія Сумщини залишалася важливою ареною боротьби за українську державність. Відновлення радянської влади на Сумщині стало серйозним ударом для українських національних сил. Супротив гетьманському уряду на місцях, зокрема і на Сумщині, послаблював його позиції та сприяв падінню режиму в листопаді-грудні 1918 року. Водночас цей період в історії Сумщини став однією з найважливіших сторінок боротьби українців за свою державність, в яку були включені як політичні, так і військові форми спротиву.

2.3. Сумщина в умовах боротьби УНР і Директорії (1919-1920 роки)

Сумщина в 1919-1920 роках опинилася в епіцентрі боротьби за українську державність між різними політичними силами, зокрема між Українською Народною Республікою (УНР) та більшовицькою Росією. Цей період характеризувався частими змінами влади, бойовими діями, соціальною

напругою та економічною кризою. 1919-1920 роки стали одними з найскладніших і найкривавіших для Сумщини в контексті боротьби за українську незалежність. Цей період був характерний етапом активної боротьби між Українською Народною Республікою (УНР), Директорією УНР, більшовицькими силами та іншими військовими формуваннями. На цих теренах точилися бої між численними арміями, а Сумщина стала ареною активних військових дій, що визначали майбутнє національного суверенітету України[5, с.15].

Передумови:

- падіння Гетьманату – у листопаді 1918 року внаслідок антигетьманського повстання, очолюваного Директорією УНР, режим Павла Скоропадського було повалено;
- відновлення УНР – Директорія проголосила відновлення УНР та розпочала боротьбу за утвердження своєї влади на всій території України;
- агресія більшовицької Росії – Росія, скориставшись нестабільним становищем в Україні, розгорнула широкомасштабний наступ з метою встановлення радянської влади [15, с.203].

Сумщина в умовах боротьби перебувала в складній ситуації. Лінія фронту проходили близько до Росії. Саме тому, Сумщина, розташована на кордоні з Росією, стала ареною запеклих боїв між українськими та більшовицькими військами. Лінія фронту постійно змінювалася, міста та села переходили з рук в руки. Значний вплив був Директорії, адже Директорія намагалася встановити свою владу на Сумщині, призначала своїх представників до місцевих органів управління, проводила мобілізацію до української армії. Діяльність більшовиків відіграла свою роль. Більшовики активно діяли на території Сумщини, створювали свої організації, проводили агітацію серед населення, формували збройні загони. Важливим етапом боротьби стало розгортання повстанського руху. На Сумщині розгорнувся потужний повстанський рух проти більшовицької

окупації. Селяни та колишні військові організували збройні загони, здійснювали напади на більшовицькі гарнізони та комунікації. Соціально-економічна ситуація в цей період була складною та напруженою. Війна та постійні зміни влади призвели до погіршення економічної ситуації на Сумщині. Продовжувалася продовольча криза, зростало безробіття, поширювалися хвороби. Ключові події:

- Бої за Суми, Конотоп, Глухів. Ці міста неодноразово переходили з рук в руки внаслідок запеклих боїв між українськими та більшовицькими військами.
- Діяльність отаманів. На території Сумщини діяли відомі отамани, такі як Зелений (Данило Терпило), які очолювали повстанські загони та боролися проти більшовицької влади.
- Перший Зимовий похід. Взимку 1919-1920 років армія УНР під командуванням Михайла Омеляновича-Павленка здійснила Перший Зимовий похід тилами більшовицьких військ, що також зачепив територію Сумщини [40, с.245].

Наслідки для української сторони були не втішні. Боротьба УНР за незалежність зазнала поразки. В результаті радянсько-української війни на початку 1920-х років на території Сумщини було остаточно встановлено радянську владу. Період 1919-1920 років став трагічною сторінкою в історії Сумщини, позначеною війною, руйнуванням та людськими втратами. Боротьба за українську державність на Сумщині в цей період засвідчила прагнення місцевого населення до незалежності та самовизначення. Політична ситуація на Сумщині у 1919 році залишалася складною. У 1919 році Сумщина знаходилась під контролем більшовицьких сил, що намагалися утвердити радянську владу на території Лівобережної України. Однак після поразки більшовиків у 1918 році та відновлення незалежності Української Народної Республіки на чолі з Директорією, на території Сумщини продовжувалася боротьба за відновлення

української державності. У цей час територія Сумщини була важливою військовою і стратегічною ареною для боротьби між різними політичними силами: більшовиками, батьківщинниками, анархістами та українськими націоналістами. Директорія, яку очолив Симон Петлюра після падіння гетьманщини в 1918 році, шукала способи відновлення контролю над територією, зокрема Лівобережною Україною. Для цього активно використовувалися як військові, так і політичні методи [41].

Боротьба за Сумщину в контексті війни з більшовиками мала свою наслідки. У 1919 році, під час першої радянської окупації України, територія Сумщини залишалась під контролем Червоної армії, але за Директорії і УНР точилася боротьба за відновлення влади на цих землях. Зокрема, армія УНР, за підтримки частин Війська Польського (від 1919 року), організувала численні операції для визволення Лівобережної України від більшовицької окупації. Повстання на Сумщині в 1919 році стали важливою складовою боротьби місцевого населення за підтримку незалежної України. Повстанці, багато з яких були селянами, організовували збройний спротив як більшовицьким, так і іншим окупаційним силам. Часто ці повстання мали місцевий характер, але вони мали вплив на загальну ситуацію в регіоні. Важливим моментом у боротьбі за Сумщину стало активне втручання українських військ під проводом Директорії у цей період. У 1919 році армія УНР, очолювана Петлюрою, вела активні бойові дії на Лівобережній Україні, намагаючись утримати території, звільнені від більшовиків, і завдати удару по силам Червоної армії. У середині 1919 року Сумщина стала важливим театром військових дій. Армія УНР провела декілька успішних операцій для звільнення міст Суми, Охтирка та інших населених пунктів від більшовицьких загонів. Проте ці успіхи були короточасними, оскільки обмежена підтримка з боку союзників та постійне втручання більшовиків створювали великі труднощі для підтримання контролю на Сумщині [38, с.240].

Директорія УНР, що отримала контроль над Києвом після поразки гетьманщини, намагалася розширити свій вплив на Лівобережну Україну. В умовах постійної нестабільності та військових невдач боротьба за Сумщину ставала однією з головних цілей, оскільки вона була важливим економічним і стратегічним регіоном. Більшовицька армія під командуванням Тухачевського, а пізніше й інші радянські війська, постійно наступали на території Сумщини, намагаючись відновити радянську владу. Водночас українські повстанські загони та регулярні війська Директорії чинили спротив. Протистояння між українськими військами та радянськими силами мали як збройні бої, так і боротьбу за контроль над місцевими адміністративними центрами. В кінці 1919 року Червона армія здійснила контрнаступ, і більшість території Лівобережної України, включаючи Сумщину, знову потрапила під контроль більшовиків. Сумщина стала однією з ключових територій у боротьбі за радянське відновлення, що супроводжувалося жорстким терором проти місцевого населення та учасників антирадянських рухів. Внаслідок поразки в 1920 році армії УНР і переходу Лівобережної України під повний контроль більшовиків, боротьба за українську незалежність на Сумщині значно ослабла. Термін «червоний терор» був використаний для опису політики, яку більшовики застосовували на цих землях для ліквідації опору. Сумщина стала частиною більшовицької України, а боротьба за незалежність поступово втратила свою інтенсивність [36, с. 356].

Бої за Сумщину стали важливою частиною російсько-української війни, відзначившись як героїчним опором місцевих жителів та військових, так і значними руйнуваннями та втратами. Хронологія основних подій:

- *Лютий 2022.* Російські війська вторглися на Сумщину з північно-східного напрямку. 24 лютого розпочалися бої за місто Суми. Попри наступ ворога, українські військові та добровольці чинили запеклий опір.

- *Березень 2022.* Бої тривали з різною інтенсивністю. 22 березня почалися бої за звільнення Тростянця. 27 березня українські військові звільнили Тростянець, Славгород і Краснопілля. Поступово російські війська почали відступати з території області.
- *Квітень 2022.* Після відходу основних сил противника, на Сумщині тривала робота з розмінування та відновлення інфраструктури. Проте, область продовжувала зазнавати ракетних та артилерійських обстрілів з території Росії [29, с.236].

Сумщина залишається прикордонною областю, тому загроза обстрілів та диверсійних дій зберігається. Українські військові продовжують укріплювати оборону та контролювати ситуацію. Роль місцевих військових підрозділів та сил оборони була безцінною. Місцеві військові підрозділи, територіальна оборона, добровольчі формування та звичайні громадяни відіграли вирішальну роль у стримуванні ворога на початку вторгнення. Вони давали відсіч, затримували просування противника та забезпечували час для підходу підкріплень. Місцеві військові брали активну участь у звільненні міст та сіл області, зокрема Тростянця. Вони проводили розвідку, здійснювали штурмові дії та забезпечували безпеку звільнених територій. Після відступу російських військ, місцеві військові продовжують нести службу на кордоні, запобігаючи диверсіям та відбиваючи можливі спроби повторного вторгнення. Підтримка цивільного населення була вагомим та потрібним. Військові також надавали допомогу цивільному населенню, евакуюючи людей з небезпечних районів, забезпечуючи їх продуктами та ліками, а також допомагаючи у відновленні інфраструктури.

Будь-які військові дії супроводжуються значними втратами та руйнуваннями. Адже війна це не просто нищення матеріальною та духовної культури населення, війна тягне за собою жуття людей, які захищають свою територію, війна складається з імен простих людей та солдатів, які і є її головними учасниками. Саме тому, внаслідок бойових дій Сумщина зазнала

значних руйнувань. Були пошкоджені та зруйновані житлові будинки, адміністративні будівлі, заклади освіти, охорони здоров'я, об'єкти інфраструктури. За попередніми оцінками, збитки, завдані регіону, становили мільярди гривень. На жаль, також були втрати серед цивільного населення та безпосередньо військових. Важливо зазначити, що оборона Сумщини стала прикладом героїзму та єдності українського народу. Місцеві військові підрозділи та сили оборони відіграли ключову роль у захисті області. Відновлення Сумщини в подальшому потребуватиме значних зусиль та ресурсів для повного відновлення, відбудови та повернення до нормального, звичного, повсякденного життя [23, с.156].

Отже, 1919-1920 роки для Сумщини стали часом інтенсивної боротьби між українськими національними силами та більшовиками. Сумщина стала ареною жорстоких боїв між армією УНР та Червоною армією, які відбувалися на тлі політичної і соціальної нестабільності. Протистояння цих сил призвело до тимчасових перемог, але й до важких поразок для Української Народної Республіки. З початком радянської окупації ситуація на Сумщині змінилася, і територія потрапила під владарювання більшовиків, що залишило глибокий слід в історії Сумщини та всього Лівобережжя.

Висновки до другого розділу

В другому розділі роботи висвітлені питання формування національної свідомості та ідеї незалежності. Протягом історії України постійно розвивалася ідея національної незалежності. З початку формування українського народу та державності, в умовах боротьби за збереження самобутності, національні рухи набували актуальності, що підготувало ґрунт для подальших зусиль у досягненні державної самостійності.

Виокремлено ключові етапи визвольної боротьби. Визвольна боротьба проходила через кілька значних етапів: від боротьби проти польського, московського, австрійського та інших загарбників у різні історичні періоди до відновлення незалежності в 1991 році. Кожен з цих етапів мав свої особливості, відмінності в методах боротьби, але єдине прагнення до незалежної, суверенної України залишалося незмінним.

Висвітлено соціально-політичні фактори, адженаціонально-визвольні рухи часто були не лише боротьбою за незалежність, а й відображенням соціально-економічних та політичних змін, що відбувалися в Україні. Це включало прагнення до соціальної справедливості, захист прав українського народу, а також протистояння політичному гніту з боку імперій. Упродовж боротьби важливу роль відігравали не лише народні маси, але й військові та політичні лідери, такі як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Симон Петлюра, Степан Бандера. Їхні дії й рішення вплинули на перебіг історії та визначали напрямки національно-визвольної боротьби.

Подано історичні уроки та спадщину боротьби українського народу на території Сумщини. Протягом століть боротьби за незалежність український народ накопичив безцінний досвід, який став основою для подальших спроб досягнення суверенітету. Виклики, з якими стикалася Україна в минулому, є важливими уроками для сучасних поколінь, що мають усвідомити значення боротьби за національну ідентичність та державну незалежність.

Наприкінці ХХ століття Україна досягла своєї мети – здобуття незалежності, проте боротьба за збереження державності не припинялася, зокрема у контексті сучасних викликів, таких як агресія з боку Росії та війна на Донбасі. Визвольна боротьба продовжується, і сучасні події підтверджують важливість єдності, національної гордості та захисту незалежності.

Таким чином, основні етапи національно-визвольної боротьби України є складним, багатогранним процесом, що охоплює кілька століть історії, і відзначається постійною боротьбою за право на власну державність і свободу.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3.1. Застосування історичних джерел (документів, спогадів, карт) для вивчення подій на Сумщині в 1917-1920 роках

Застосування історичних джерел для вивчення подій на Сумщині в 1917-1920 роках – це надзвичайно важливий аспект для глибокого розуміння цього складного періоду. Використання історичних джерел є надзвичайно важливим для вивчення подій на Сумщині в 1917-1920 роках, періоду Української революції. Ці роки були часом значних соціальних та політичних змін, які залишили глибокий слід в історії регіону. Різноманітні джерела, такі як документи, спогади, карти, фотографії та інші матеріали, дозволяють нам відтворити картину минулого та зрозуміти складні процеси, що відбувалися в той час. Історичні документи зберігаються в архівах, так як мають історичну цінність для формування історичної спадщини українського народу. Важливу роль відіграють спогади, фотографії, карти тощо. Події на Сумщині в період 1917-1920 років, в контексті національно-визвольної боротьби України, є важливою частиною історії не лише місцевого, а й загальноукраїнського масштабу. Для дослідження цих подій історики використовують різноманітні джерела, серед яких документи, спогади учасників подій, карти та інші матеріали. Розглянемо основні види джерел, що застосовуються для вивчення цього періоду:

I. Документи та архівні матеріали. Документи - це найцінніше джерело інформації. Архівні матеріали, протоколи засідань, накази, листування – все це дає змогу відтворити хронологію подій, зрозуміти політичні та соціальні процеси, що відбувалися на Сумщині в ті роки. Особливо важливими є документи місцевих органів влади, земств, громадських організацій, які

відображають специфіку регіону. Сюди належать офіційні папери, створені державними установами, громадськими організаціями, політичними партіями та окремими особами. До них належать:

- ✓ Законодавчі акти (Універсали Центральної Ради, закони Української Держави, постанови Директорії тощо). Вони відображають політичний та правовий контекст того часу.
- ✓ Діловодча документація (Протоколи засідань, звіти, листування, накази, відозви, телеграми). Ці документи містять інформацію про діяльність органів влади, військових формувань, громадських організацій, економічне та соціальне життя [2, с.300].
- ✓ Статистичні матеріали (Дані про населення, економіку, освіту, охорону здоров'я). Вони дозволяють аналізувати соціально-економічну ситуацію в регіоні.
- ✓ Документи військового характеру (Бойові накази, звіти про військові дії, відомості про особовий склад, трофейні документи). Вони дають уявлення про хід бойових дій на території Сумщини.
- *Офіційні документи.* У цьому контексті важливими є документи, що були видані центральними та місцевими органами влади — Центральною Радою, Гетьманщиною, Директорією УНР, а також різними військовими та політичними структурами того часу. Це можуть бути накази, розпорядження, протоколи засідань, законодавчі акти. Вони допомагають реконструювати політичну ситуацію, діяльність різних урядів, а також з'ясувати офіційну позицію щодо подій на Сумщині.
- *Архівні матеріали.* Публікація архівних документів (зокрема з Центрального архіву в Києві, архівів Сумщини) дозволяє здійснити глибший аналіз політичних, військових і соціальних процесів. Архівні документи включають листування органів влади, матеріали засідань різних політичних структур, що функціонували на території Сумщини в

1917-1920 роках. *Державний архів Сумської області (ДАСО)* є основним джерелом документальних матеріалів з історії Сумщини. У фондах архіву зберігаються різноманітні документи періоду 1917-1920 років, такі як:

- Постанови та розпорядження органів місцевого самоврядування;
- Документи політичних партій та громадських організацій;
- Матеріали про діяльність підприємств, установ та організацій;
- Статистичні дані;
- Листування;
- Фотографії [3, с.59].

Наприклад, у ДАСО зберігаються документи про діяльність товариства «Просвіта» в Сумах, яке відіграло важливу роль у національному відродженні регіону (див. результати пошуку [45], [46]). Архів також містить листівки, звернення та накази доби Української революції, які ілюструють цей складний період української історії. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)* також містить документи, що стосуються історії Сумщини в 1917-1920 роках.

II. Спогади учасників подій.

- *Спогади очевидців* і учасників революційних та військових подій того часу, зокрема вояків армій УНР, червоних, білогвардійців, а також місцевих жителів, є надзвичайно важливим джерелом для вивчення подій на Сумщині. Вони є цінним джерелом інформації про повсякденне життя, настрої та переживання людей того часу. Спогади можуть міститися в архівних фондах, публікуватися в періодичних виданнях або зберігатися в особистих архівах. Ці спогади допомагають відтворити атмосферу та реальні умови того часу, зокрема в контексті внутрішніх збройних конфліктів, боротьби за владу, впливу соціальних і політичних змін на життя населення. Спогади очевидців подій – це джерело емоцій, особистих вражень, суб'єктивних оцінок. Вони дозволяють нам побачити історію з

людського боку, зрозуміти, як люди переживали революцію, війни, зміну влади. Важливо пам'ятати, що спогади можуть бути суб'єктивними та містити неточності, тому їх потрібно критично аналізувати та порівнювати з іншими джерелам

- Зокрема, важливими є *мемуари* учасників національно-визвольної боротьби, таких як Симон Петлюра, Іван Мазепа, а також спогади простих солдатів та жителів, які пережили цей період.

Наприклад, спогади Михайла Грушевського, які дають уявлення про політичні та військові події в Україні в період 1917-1920 років, і зокрема, про боротьбу за незалежність на Сумщині; Мемуари генерала армії УНР Миколи Лисенка, в яких він згадує про бої на території Сумщини [9. С.122].

III. Карти та топографічні матеріали.

- *Карти* військових операцій, розташування фронтів, маршрути руху армій, тактичні карти дають змогу зрозуміти, як розвивалися бойові дії на Сумщині під час Першої світової війни, боротьби за незалежність, а також під час громадянської війни. Карти допомагають також простежити, як змінювалась політична і адміністративна ситуація в регіоні під час різних етапів боротьби, від визвольних змагань до радянської окупації. Карти дозволяють візуалізувати територіальні зміни, розташування населених пунктів, шляхи сполучення та інші географічні особливості регіону. Географічні та топографічні карти, які відображають територіальний поділ, розташування населених пунктів, шляхи сполучення, місця бойових дій. Вони допомагають зрозуміти географічний контекст подій. Таким чином, історичні карти дозволяють візуалізувати територіальні зміни, розташування військ, шляхи пересування, адміністративний поділ. Для вивчення подій 1917-1920 років на Сумщині важливими є карти тогочасного адміністративно-територіального устрою, карти бойових дій, карти розповсюдження

різних політичних сил. Вони допомагають зрозуміти географічний контекст подій та їхній вплив на регіон.

Наприклад, карта розташування військ під час бойових дій в 1918 році, коли Сумщина стала ареною боротьби між арміями УНР, Червоною армією та військами Денікіна [10, с.155].

IV. Преса і публікації.

- Важливим джерелом є *публікації в газетах і журналах* того часу, які відображають погляди різних політичних сил, актуальні події та настрої серед населення. Зокрема, періодичні видання на Сумщині, що виходили за часів Центральної Ради, Директорії УНР, а також більшовицьких організацій, можуть бути використані для аналізу ідейних та пропагандистських стратегій, що мали місце в регіоні. Газети та журнали того часу, які містять інформацію про політичні, економічні, соціальні та культурні події.
- *Фотографії* є важливим візуальним джерелом, яке дозволяє побачити, як виглядали люди, міста та села в той час. У ДАСО зберігаються фотографії, що відображають події та життя на Сумщині в 1917-1920 роках. Візуальні джерела, які дозволяють побачити, як виглядали люди, міста та села в той час.

Наприклад: Газета «Українське слово», яка виходила в Харкові в 1917-1918 роках, висвітлювала події на Сумщині та сусідніх регіонах [10, с.201].

V. Судові та слідчі матеріали.

- *Судові процеси*, пов'язані з арештами, репресіями та розслідуваннями на Сумщині, можуть дати важливу інформацію про взаємини між різними політичними силами, боротьбу за владу в регіоні та боротьбу з опозицією, а також механізми радянського або білогвардійського терору.

VI. Мемуари та листування військових лідерів.

- *Листи та мемуари українських військових лідерів, таких як Петлюра, надають цінну інформацію про стратегію і тактику визвольної боротьби, про ситуацію в армії, складність фронтових умов, взаємовідносини між союзниками і противниками на території Сумщини [1, с.324].*

Вагому роль для Сумщини мала діяльність товариства «Просвіта» в Сумах. У ДАСО зберігаються документи, що свідчать про активну діяльність «Просвіти» в Сумах у 1917-1918 роках. Товариство організувало лекції, концерти, театральні вистави, сприяло відкриттю українських гімназій. Використання різноманітних історичних джерел – документів, спогадів, карт – дозволяє створити комплексну картину подій на Сумщині в 1917-1920 роках. Це дає можливість краще зрозуміти політичні, соціальні та військові процеси, що відбувалися в регіоні в цей період, а також оцінити їх вплив на подальшу історію України. Використання історичних джерел є критично важливим для вивчення подій на Сумщині в період 1917-1920 років, час Української революції та боротьби за незалежність. Різноманітні джерела дозволяють нам відтворити картину минулого, зрозуміти причини та наслідки подій, а також оцінити їх значення для історії регіону та України в цілому [41].

Важливими аспектами використання історичних джерел є:

- Критичний аналіз. Необхідно перевіряти достовірність джерела, з'ясувати його походження, авторство, час створення.
- Порівняння джерел. Для отримання об'єктивної картини необхідно використовувати різні типи джерел та порівнювати їх між собою.
- Контекстуалізація. Необхідно враховувати історичний контекст, в якому було створено джерело.

Застосування конкретних історичних джерел дозволяє створити повну картину подій на Сумщині в 1917-1920 роках. Архівні документи, спогади учасників подій, карти, публікації та судові матеріали дають можливість дослідити важливі аспекти національно-визвольної боротьби, військових дій,

політичних процесів та соціальних змін, що відбувалися в регіоні в цей складний період української історії. Застосування історичних джерел для вивчення подій на Сумщині в 1917-1920 роках, зокрема документів, спогадів, карт і фото матеріалів, є важливим для реконструкції подій цього періоду. Застосування різноманітних джерел, включаючи документи, спогади, карти та фотографії, дозволяє повноцінно вивчити події на Сумщині в 1917-1920 роках. Ці джерела допомагають дослідникам відтворити військові, політичні та соціальні процеси того часу, а також глибше зрозуміти масштаб боротьби за незалежність України в цей період [11, с.106].

Для об'єктивного та повного вивчення історії Сумщини в 1917-1920 роках необхідно використовувати комплексний підхід, поєднуючи різні типи джерел та критично їх аналізуючи. Важливо також враховувати місцевий контекст, специфіку регіону, його соціальну структуру та економічний розвиток. Використання історичних джерел – це не просто збір фактів, але й процес інтерпретації, розуміння минулого. Він дозволяє нам не лише дізнатися про те, що відбулося, але й зрозуміти, чому це сталося, які наслідки це мало для майбутнього.

Отже, можна зробити висновок про активну участь Сумщини в подіях Української революції, боротьбу за незалежність та складні соціально-економічні умови того часу. Адже, вивчення історії Сумщини в 1917-1920 роках є важливим для розуміння сучасних процесів та збереження історичної пам'яті. Використання різноманітних історичних джерел дозволяє нам відтворити повну та об'єктивну картину минулого. Застосування конкретних історичних джерел дозволяє створити повну картину подій на Сумщині в 1917-1920 роках. Архівні документи, спогади учасників подій, карти, публікації та судові матеріали дають можливість дослідити важливі аспекти національно-визвольної боротьби, військових дій, політичних процесів та соціальних змін, що відбувалися в регіоні в цей складний період української історії.

3.2. Підготовка учнів до аналізу історичних подій через дискусії та проєктні роботи

Підготовка учнів до аналізу історичних подій через дискусії та проєктні роботи – це, на мою думку, один з найефективніших способів формування історичної свідомості та критичного мислення. Адже, активна участь у навчальному процесі, аналіз різних точок зору та самостійне дослідження теми дозволяють учням не просто "знати" історію, але й «розуміти» її. Саме підготовка учнів до аналізу історичних подій через дискусії та проєктні роботи є важливим аспектом навчання, оскільки ці методи дозволяють не лише засвоювати фактологічний матеріал, але й розвивати критичне мислення, дослідницькі навички та здатність до аргументованого висловлення власної думки. Ось кілька ефективних підходів до організації таких занять.

I. Підготовка до дискусій. Дискусії дозволяють учням висловлювати свої погляди, слухати аргументи однолітків та формувати власні висновки на основі аналізу фактів. Адже, дискусія – це можливість почути різні голоси. Вона дозволяє учням побачити історичні події з різних ракурсів, зрозуміти, що історія не є монолітною та однозначною. Дискусія розвиває критичне мислення. Учні вчаться аналізувати аргументи, формулювати власну позицію, обґрунтовувати її фактами. Вони вчаться розрізняти факти та інтерпретації, бачити причинно-наслідкові зв'язки. Важливо створювати на уроці атмосферу толерантності та поваги до різних думок. Учні вчаться слухати та чути інших, висловлювати свої думки чітко та зрозуміло, вести діалог та полеміку. Для цього важливо *вибір теми для дискусії*, адже тема має бути відкритою для обговорення, сприяти формуванню різних точок зору та бути тісно пов'язаною з вивченим матеріалом. Наприклад:

- «Чи можна вважати 1917-1920 роки в Україні революцією або громадянською війною?». Ця тема дає можливість обговорити суспільно-

політичну та економічну ситуацію даного періоду, що був дуже важливим для державотворення української держави.

- «Який вплив на події в Україні мали рішення Центральної Ради в 1917 році?». Ця тема допомагає зрозуміти, які саме події змушували Центральну Раду приймати важливі події державного характеру.
- «Сумщина в Українській революції: між прагненням до незалежності та впливом зовнішніх сил». Ця тема дозволяє обговорити роль Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та більшовицької Росії в регіоні.
- «Соціальні зміни на Сумщині в 1917-20-х роках: від поміщицького землеволодіння до колективізації». Дискусія може зосередитися на аграрному питанні, становищі різних соціальних груп, впливі війни та революції на повсякденне життя [14, с.127].
- «Військові конфлікти на Сумщині: боротьба за владу та територію». Ця тема охоплює бої з більшовиками, денікінцями, махновцями та іншими збройними формуваннями.
- «Культурне життя Сумщини в період революції та громадянської війни». Дискусія може стосуватися змін в освіті, літературі, мистецтві, функціонуванні культурних установ.
- «Видатні особистості Сумщини в період Української революції». Обговорення ролі окремих історичних постатей, їхнього внеску в тогочасні події.

- *підготовка учнів до дискусії, ознайомлення з документами, першоджерелами, статтями та іншими матеріалами, які висвітлюють події, що будуть обговорюватися.* Розподіл учнів на групи, де кожна буде відповідати за одну точку зору (наприклад, одна група виступає за незалежність УНР, інша – за роль більшовиків в українських подіях). Запропонування учням конкретних завдань, наприклад, зібрати факти та аргументи для підтримки своєї точки зору;

- *модерація дискусії*, тобто вчитель виступає в ролі модератора, забезпечуючи рівноправність учасників, контролюючи дотримання регламенту та підтримуючи конструктивний обмін думками. Під час дискусії вчитель може ставити уточнювальні запитання, що допоможуть учням краще зрозуміти і розкрити проблему;

- *аналіз результатів дискусії*, тобто після завершення дискусії вчитель підсумовує ключові моменти обговорення, обговорює різні позиції та дає можливість учням висловити свої висновки. Також можна запропонувати учням написати коротке есе на основі дискусії [21, с.88].

Проблемними питання для дискусій можуть бути:

- Чи була альтернатива розвитку подій на Сумщині в 1917-20-х роках?
- Яким був вплив Першої світової війни на революційні процеси в регіоні?
- Які соціальні групи найбільше постраждали від подій того часу?
- Чи можна однозначно оцінити діяльність різних політичних сил, що діяли на Сумщині?
- Які уроки можна винести з історії цього періоду для сучасності?

Формами для проведення дискусій можуть бути:

- Дебати. Розподіл на команди з різними точками зору, чіткі правила та регламент.
- Круглий стіл. Вільне обговорення проблеми з рівними правами для всіх учасників.
- Мозковий штурм. Генерація ідей з подальшим їх обговоренням.
- Аналіз історичних документів. Робота з першоджерелами (газети, листівки, спогади) з подальшим обговоренням [26, с.204].

II. Підготовка до проєктних робіт. Проєктна робота дозволяє учням досліджувати історичні події більш глибоко, працюючи з різними джерелами інформації та розвиваючи навички аналізу, синтезу та презентації результатів.

- Вибір теми для проєкту. Тематика проєктних робіт повинна бути відкритою і цікавою для учнів. Наприклад темами для проєктних робіт можуть бути:
 - «Роль Сумщини в національно-визвольних змаганнях 1917-1920 років».
 - «Порівняння політичних рухів в Україні 1917-1920 років: УНР, більшовики, білогвардійці».
 - «Вплив громадянської війни на життя селян на Сумщині».
 - «Сумщина в період Української Центральної Ради». Дослідження діяльності місцевих органів влади, ставлення населення до УЦР.
 - «Гетьманський переворот та його вплив на Сумщину». Аналіз змін в управлінні, економіці та соціальній сфері.
 - «Боротьба за владу на Сумщині в 1918-1920 роках». Дослідження діяльності різних політичних та військових сил.
 - «Повсякденне життя на Сумщині в період революції та громадянської війни». Реконструкція життя звичайних людей на основі архівних документів, спогадів, фотографій.
 - «Вплив російської революції на події на Сумщині». Аналіз зв'язків між подіями в Росії та Україні, вплив більшовицької пропаганди.
 - «Роль окремих особистостей в історії Сумщини 1917-20-х років». Біографічні дослідження, аналіз діяльності.
 - «Архітектура та пам'ятки Сумщини періоду Української революції». Дослідження збережених будівель, пам'ятників, меморіальних місць.
 - «Сумщина в спогадах учасників та очевидців подій 1917-20-х років». Збір та аналіз усних історій, мемуарів, листів [27, с.245].
- Визначення завдань та етапів проєкту. Проєкт має чітко структуровані етапи, на яких учні повинні виконати такі завдання:

- ✓ зібрати необхідну інформацію з різних джерел (архіви, книги, статті, інтернет-ресурси);
 - ✓ проаналізувати джерела, виявити протиріччя та підготувати висновки;
 - ✓ підготувати презентацію або доповідь, що включає основні результати дослідження.
- Використання різноманітних джерел. Учні мають працювати з різними типами джерел, що дозволяє глибше зрозуміти події та контекст. Це можуть бути:
 - ✓ першоджерела (документи, спогади учасників подій, карти);
 - ✓ наукові роботи та публікації дослідників;
 - ✓ фотографії та відеоматеріали з того періоду, що можуть бути використані для візуалізації подій.
 - Презентація проєкту. Учні представляють свої проєкти в класі, використовуючи мультимедійні засоби (презентації, відео, фото), обговорюють свої дослідження з іншими учасниками.
 - Оцінка проєктів. Після презентацій важливо організувати обговорення, де кожен учень може задати питання про роботу інших учасників, висловити свої зауваження та пропозиції. Вчитель оцінює проєкт за такими критеріями:
 - ✓ якість аналізу джерел і використаних матеріалів;
 - ✓ структура і логіка викладу;
 - ✓ оригінальність і глибина дослідження;
 - ✓ якість презентації результатів [30, с.112].
 - Підсумки та рефлексія. Після проведення дискусії та проєктних робіт варто провести рефлексію, де учні обговорять, що нового вони дізналися, які методи дослідження їм допомогли, та як вони можуть застосувати отримані знання в майбутньому.

Форми представлення проєктів можуть бути:

- ✓ Реферат/доповідь. Текстовий опис дослідження з використанням наукового апарату.
- ✓ Презентація. Візуальне представлення результатів дослідження з використанням слайдів, фотографій, карт.
- ✓ Відеофільм/документальний фільм. Створення відеоролика з використанням архівних матеріалів, інтерв'ю, реконструкцій.
- ✓ Веб-сайт/блог. Створення онлайн-ресурсу з інформацією про досліджувану тему.
- ✓ Виставка/експозиція. Створення фізичної виставки з використанням фотографій, документів, артефактів.
- ✓ Інтерактивна карта. Створення карти з позначенням важливих місць та подій [30, с.117].

Отже, підготовка учнів до аналізу історичних подій через дискусії та проєктні роботи розвиває їхні аналітичні навички, уміння працювати з різними джерелами інформації та виражати свої думки аргументовано. Це допомагає глибше розуміти історію та формувати критичне мислення, що є важливим для навчання в XXI столітті. Саме тому, підготовка учнів до аналізу історичних подій на Сумщині в 1917-20-х роках через дискусії та проєктні роботи є ефективним способом занурення в складний період української історії. Цей час характеризується боротьбою за незалежність, зміною політичних режимів, соціальними потрясіннями та військовими конфліктами, що безпосередньо торкнулися Сумщини. Застосування різноманітних форм, методів та мультимедійних матеріалів дозволить учням не лише засвоїти знання про історію Сумщини в 1917-20-х роках, але й розвинути важливі навички дослідницької роботи, критичного мислення та комунікації.

3.3. Застосування мультимедійних засобів для візуалізації ходу бойових дій та зміни політичної ситуації на території Сумщини

Застосування мультимедійних засобів для візуалізації ходу бойових дій та зміни політичної ситуації на території Сумщини під час визвольних змагань 1917-1920 років є ефективним інструментом для покращення розуміння історичних процесів учнями та дослідниками. Мультимедійні засоби дозволяють створити динамічну, інтерактивну картину подій, що дає змогу більш глибоко осмислити перебіг важливих історичних моментів. Ось кілька підходів до використання мультимедійних інструментів у цьому контексті:

I. Інтерактивні карти та хронології. Інтерактивні карти – це одні з найбільш потужних мультимедійних інструментів для візуалізації бойових дій та політичної ситуації на території Сумщини в 1917-1920 роках. Вони дають можливість наочно продемонструвати, як змінювались лінії фронту, розміщення військових підрозділів, а також політичні зміни.

- ✓ Інтерактивні карти бойових дій. Створення інтерактивних карт, на яких можна візуалізувати рух військ, основні бої і тактичні маневри, що відбувались на Сумщині. Для цього можна використовувати інструменти, як-от ArcGIS, Google Earth або спеціальні програмні продукти для створення історичних карт. Наприклад, можна позначити місця основних битв між армією УНР, більшовиками, білогвардійцями та селянськими загонами. Кожен важливий бій або стратегічний момент може бути позначений точкою на карті з додатковою інформацією (датою, учасниками, результатами боїв) [35, с.80].
- ✓ Інтерактивні хронології. Створення хронологічної лінії з використанням мультимедійних засобів, на якій будуть вказані ключові події, такі як проголошення УНР, проголошення незалежності, війни з більшовиками, бій за Суми та інші важливі моменти. Цю хронологію можна доповнити

фотографіями, відео та документами. Прикладом може бути інструмент Time.Graphics або Tiki-Toki, де можна створити візуальну лінію часу, де кожна подія супроводжується відповідним медіаконтентом (фото, відео, карти).

II. Відеоматеріали та анімації. Відеоматеріали є чудовим способом візуалізації важливих подій, оскільки вони дозволяють поєднати текстову інформацію з зображеннями, звуками і анімацією, що підвищує рівень зацікавленості та розуміння учнями.

- ✓ Анімація ходу бойових дій. За допомогою програм для анімації можна створювати відео або анімації, що демонструють рух армій та зміни на фронті на Сумщині. Це можуть бути відео, що показують рух військ за допомогою змін кольорів на карті, зображення битв, стратегічні маневри. Наприклад, можна створити відео-анімацію, що показує зміни лінії фронту між армією УНР та Червоною армією в 1919 році, а також ключові моменти, як, наприклад, бої за Суми.
- ✓ Історичні відеодокументи та реконструкція подій. Використання документальних фільмів або реконструкцій, створених на основі історичних матеріалів. Наприклад, можна підготувати відео, яке відтворює моменти проголошення незалежності УНР на Сумщині або зустрічі з більшовиками. Додатково можна використовувати відомі відео архіви або короткі фрагменти з фільмів про період 1917-1920 років для ілюстрації повсякденного життя на території Сумщини, зокрема у важкі часи громадянської війни [44].

III. Фотографії та документальні ресурси. Візуалізація через фотографії допомагає відтворити атмосферу того часу і зробити історичні події більш реалістичними.

- ✓ Використання фотографій для ілюстрації подій. Зібрання архівних фотографій з того періоду, на яких можна побачити як бойові дії, так і

життя місцевих жителів, що зазнали наслідків війни. Це можуть бути фотографії міст, укріплень, селян, військових. Ці фото можна інтегрувати в мультимедійні презентації або додавати до інтерактивних карт. Приклад: фотографії боїв за Суми, селянських повстанців, польових госпіталів.

- ✓ Цифрові архіви. Використання цифрових архівів для пошуку рідкісних документів, які доповнюють фотографії. Це можуть бути листи, мемуари учасників подій, офіційні накази, розпорядження військових командирів або місцевої влади, які можна оцифрувати і включити у мультимедійний контекст [14, с.120].

IV. Мультимедійні презентації та інфографіка. Мультимедійні презентації на основі інфографіки дозволяють швидко та доступно подати складні історичні події, що є корисним для навчальних цілей. Наприклад, можна створити презентацію, яка показує основні етапи війни на Сумщині через зміну політичної ситуації, які супроводжуються графічними елементами, зображеннями та відео. Інструменти, як-от Prezi, Canva, Google Slides дозволяють легко створювати мультимедійні матеріали з анімацією, візуалізацією карт і графіків.

V. Інтерактивні виставки та віртуальні тури. Створення віртуальних турів по історичних місцях на Сумщині, що пов'язані з подіями 1917-1920 років. Це можуть бути реконструйовані віртуальні карти та 3D-моделі важливих історичних місць, таких як укріплення, бази армії УНР або об'єкти, пов'язані з більшовицькою адміністрацією. Наприклад, можна організувати віртуальний тур по місцях, де відбувалися бої, з інтерактивними підказками та додатковими матеріалами [11, с.66].

Використання мультимедійних засобів для візуалізації ходу бойових дій та змін політичної ситуації на Сумщині в 1917-1920-х роках є надзвичайно цікавим та перспективним напрямком історичних досліджень. На жаль, через віддаленість у часі та специфіку епохи, ми не маємо відео- чи аудіозаписів

безпосередньо з тих подій. Проте, сучасні технології дозволяють нам реконструювати та візуалізувати минуле, використовуючи доступні джерела. Для створення мультимедійних матеріалів підійдуть будь які наочні та писемні джерела. Хоча фотографій безпосередньо з бойових дій може бути небагато, існують фотографії міст, сіл, окремих осіб, тогочасних подій (мітинги, демонстрації), які можуть створити візуальний контекст. Історичні карти, як загальні, так і військові, дозволяють відтворити географію подій, пересування військ, лінію фронту. Текстові документи (накази, звіти, листи, спогади) можуть бути використані для створення текстових анотацій, цитат, субтитрів. Періодична преса того часу містить описи подій, що можуть бути використані для створення хроніки. Архівні документи, такі як протоколи засідань, звіти установ, особові справи, можуть надати цінну інформацію для реконструкції подій [3, с.86].

Отже форми мультимедійної візуалізації можуть бути:

- інтерактивні карти – карти з можливістю масштабування, нанесення на них місць боїв, пересування військ, змін кордонів, політичних центрів;
- хронологічні лінії – візуалізація послідовності подій у часі з використанням фотографій, документів, карт;
- відеорекострукції – створення коротких відеороликів з використанням архівних фотографій, карт, анімації, закадрового тексту;
- 3D-рекострукції – відтворення вигляду міст, будівель, місць боїв за допомогою комп'ютерної графіки;
- віртуальні екскурсії – створення віртуальних турів по місцях, пов'язаних з подіями 1917-1920-х років.

Приклади застосування для Сумщини:

- Бій під Крутами (географічно ближче до Сумщини). Створення інтерактивної карти з відображенням позицій військ, ходу бою, біографіями учасників.

- Встановлення радянської влади в Сумах. Хронологічна лінія з використанням газетних статей, фотографій, документів про засідання рад.
- Діяльність повстанських загонів на Сумщині. Карта з позначенням районів діяльності, маршрутів пересування, місць боїв.
- Зміна політичної влади в регіоні. Візуалізація зміни урядів, проголошення різних республік, вплив зовнішніх сил [14, с.159].

Важливо ретельно перевіряти інформацію та використовувати лише надійні джерела. Уникати однобічного висвітлення подій та представляти різні точки зору. Створювати матеріали, зрозумілі для широкої аудиторії. Застосування мультимедійних технологій дозволяє зробити історію більш живою та зрозумілою, зацікавити молоде покоління та сприяти глибшому розумінню минулого. Хоча створення таких матеріалів потребує значних зусиль та ресурсів, результат вартий того.

Отже, застосування мультимедійних засобів для візуалізації ходу бойових дій та зміни політичної ситуації на території Сумщини під час 1917-1920 років допомагає зробити навчальний процес більш наочним та інтерактивним. Саме використання мультимедійних засобів для візуалізації ходу бойових дій та зміни політичної ситуації на території Сумщини – це, надзвичайно потужний інструмент для глибокого та наочного розуміння історичних процесів. Це дозволяє учням краще зрозуміти складність історичних подій, поглибити знання про боротьбу за незалежність України та розвивати аналітичне мислення через взаємодію з різними джерелами інформації. Використання мультимедійних засобів для візуалізації історії Сумщини має великий потенціал. Це дозволяє зробити історію більш цікавою та доступною для широкої аудиторії, сприяє розвитку історичної свідомості та патріотизму. Важливо також пам'ятати про достовірність інформації та критичний підхід до використання мультимедійних джерел.

3.4. Оцінка ролі національно-визвольних змагань у формуванні національної свідомості серед учнів

Оцінка ролі національно-визвольних змагань у формуванні національної свідомості серед учнів є важливою складовою навчального процесу, оскільки допомагає не лише поглибити знання про історичні події, але й виховати у молоді почуття гордості за свою країну, її боротьбу за незалежність і важливість національної ідентичності. Національно-визвольні змагання, особливо в період 1917-1920 років, стали ключовим етапом у формуванні сучасної України, а осмислення цих подій сприяє вихованню патріотизму та розумінню важливості збереження національної єдності.

Значення національно-визвольних змагань має важливу роль для формування національної свідомості. Національно-визвольні змагання – це не тільки військові конфлікти, але й ідеологічні та культурні боротьби, в яких важливу роль відіграли національні ідеї, прагнення до самовизначення та здобуття незалежності. Ось кілька аспектів, що підкреслюють значення цього етапу для формування національної свідомості:

- героїзм та самопожертва – події, які відбувалися на території Сумщини та в інших регіонах України в 1917-1920 роках, відзначаються високим героїзмом українських солдатів та громадян, які прагнули забезпечити незалежність своєї країни. Це створює для учнів модель героїчного борця за національну ідею, що сприяє формуванню патріотичних почуттів [20, с.241];
- ми – частина великої нації – залучення учнів до вивчення таких подій, як боротьба УНР проти більшовиків або боротьба з армією Врангеля, дозволяє їм усвідомити, що вони є частиною великої нації, яка має власну історію та традиції, що визначають її ідентичність;

- зародження національної державності –визвольні змагання періоду 1917-1920 років стали основою для створення сучасної української держави. Розуміння цього процесу допомагає учням оцінити важливість кожного етапу на шляху до незалежності та усвідомити, що незалежність була результатом багаторічної боротьби різних поколінь.

Велику роль мають методи оцінки впливу національно-визвольних змагань на національну свідомість учнів:

- Дискусії та дебати. Одним з найефективніших способів оцінити вплив національно-визвольних змагань на національну свідомість учнів є організація дискусій і дебатів. Це дозволяє учням не лише висловлювати свої думки щодо важливості національних змагань для формування національної свідомості, але й взаємодіяти з однолітками, обговорюючи різні погляди на історію та національну ідентичність.Пропоновані теми для дискусій: «Яка роль національно-визвольних змагань у формуванні української ідентичності?»; «Чи можна вважати період 1917-1920 років визначальним для національної свідомості українців?»[23, с.78].
- Проектні роботи. Проектні роботи дозволяють учням глибше зануритися в тему національно-визвольних змагань, самостійно збирати матеріали, аналізувати історичні джерела і створювати висновки, що стосуються формування національної свідомості. Наприклад:Проект «Визвольна боротьба: історія через погляд сучасної молоді», у якому учні можуть досліджувати не лише історичні події, але й те, як ці події вплинули на сьогодення.
- Використання мультимедійних ресурсів. Мультимедійні презентації та відео можуть бути використані для зображення важливих подій періоду 1917-1920 років. Відеодокументи, документальні фільми, інтерв'ю з істориками чи сучасними дослідниками допомагають учням краще

зрозуміти вплив цих подій на формування національної свідомості [30, с.114].

- Рефлексія через есе та інтерв'ю. Після вивчення цієї теми можна попросити учнів написати есе або провести інтерв'ю з людьми старшого покоління, які можуть поділитися своїм баченням впливу національно-визвольних змагань на формування національної свідомості. Це дасть можливість учням побачити, як історичні події впливають на сучасне покоління.
- Історичні експозиції та виставки. Організація історичних виставок та експозицій може служити важливим інструментом для оцінки ролі національно-визвольних змагань у формуванні національної свідомості. Учні можуть створити проект або виставку, що відображає важливі етапи визвольної боротьби, значення кожної події для національного відродження, що допоможе їм краще усвідомити значення історичних моментів для майбутнього України [33, с.231].

Впровадження в навчальний процес елементів цифровізації та цікавих форм і методів роботи має позитивні ефекти для учнів. Адже, завдяки цим методам навчання учні:

- ✓ зміцнюють свою національну ідентичність і почуття приналежності до української нації;
- ✓ розвивають аналітичне мислення і критичне ставлення до історичних фактів;
- ✓ вчаться цінувати важливість незалежності та державності;
- ✓ залучаються до дослідження і збереження історичної спадщини.

Національно-визвольні змагання відіграли вирішальну роль у формуванні національної свідомості українців, зокрема й серед учнів. Боротьба за незалежність у 1917-1921 роках, а також пізніші визвольні рухи, такі як діяльність ОУН-УПА, стали важливим етапом у відновленні історичної пам'яті

українського народу. Вони нагадали про попередні покоління борців за волю України та їхні ідеали. У цей період сформувався пантеон національних героїв, таких як Симон Петлюра, Євген Коновалець, Степан Бандера та інші. Їхні приклади мужності та самопожертви стали взірцем для наслідування, особливо для молодого покоління. Також були утверджені національні символи, такі як прапор, герб та гімн, які стали важливими атрибутами національної ідентичності. Вивчення історії національно-визвольних змагань допомагає учням усвідомити тяглість боротьби українського народу за свою незалежність, зрозуміти причини та наслідки історичних подій, а також відчутти себе частиною великої нації з багатою історією [34, с.235].

Національно-визвольні змагання стали потужним джерелом патріотичного виховання. Історії про героїзм та самопожертву борців за волю України пробуджують в учнів почуття гордості за свою країну та готовність її захищати. Участь у боротьбі за незалежність вимагала від людей активної громадянської позиції, готовності брати на себе відповідальність за долю країни. Цей досвід передається наступним поколінням, формуючи в них активну громадянську свідомість. Боротьба за незалежність наочно демонструє цінність свободи та незалежності. Учні усвідомлюють, що за право жити у вільній країні довелося боротися та жертвувати життями, що сприяє формуванню відповідального ставлення до своєї держави. Національно-визвольні змагання знайшли своє відображення в літературі, музиці, кіно та інших видах мистецтва. Ці твори допомагають учням глибше зрозуміти та відчутти дух епохи, а також зберегти пам'ять про героїчні події. Історія національно-визвольних змагань є важливою складовою навчальних програм з історії України. Вивчення цієї теми сприяє формуванню в учнів цілісного уявлення про історичний процес та роль українського народу в ньому. Відвідування музеїв, пам'ятників та місць, пов'язаних з національно-визвольними змаганнями, а також участь у пам'ятних заходах, сприяють

емоційному залученню учнів до історії та формуванню їхньої національної свідомості [41].

Варто зауважити, що вивчення історії національно-визвольних змагань повинно бути об'єктивним та неупередженим, з урахуванням різних точок зору та історичних контекстів. Важливо акцентувати увагу не лише на військових подіях, але й на культурному та соціальному контексті епохи, а також на ролі різних верств населення у боротьбі за незалежність. Необхідно використовувати різноманітні методи та форми навчання, щоб зробити процес вивчення історії цікавим та захоплюючим для учнів. Цілому, національно-визвольні змагання відіграли надзвичайно важливу роль у формуванні національної свідомості українців, зокрема й серед учнів. Вони стали потужним джерелом патріотизму, громадянської свідомості та історичної пам'яті, які є важливими чинниками для розвитку сильної та незалежної держави [38, с.236].

Отже, оцінка ролі національно-визвольних змагань у формуванні національної свідомості є важливим етапом в історичному навчанні. Використання сучасних методів, таких як дискусії, проектні роботи, мультимедійні ресурси, дозволяє не тільки передати учням знання про важливі історичні події, але й виховати у них відчуття гордості за свою країну, розуміння значення національної єдності і самовизначення. Це допомагає сформувати нове покоління, яке буде усвідомлювати свою роль у збереженні і розвитку національної культури та державності.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі роботи ми зосередились на методичних підходах і техніках, які сприяють ефективному викладанню теми історії національно-

визвольних змагань в шкільному курсі історії України. Застосування правильних методик дозволяє не лише передати учням знання про важливі історичні події, але й виховувати в них патріотичні почуття та усвідомлення значення національної ідентичності. Ось основні висновки:

Важливим аспектом методики викладання є використання інтерактивних методів навчання. Включення в процес дискусій, дебатів та проектної роботи дозволяє учням активно залучатися до вивчення історичних подій, розвивати критичне мислення та вміння аргументувати власну думку. Це сприяє кращому засвоєнню матеріалу та формуванню глибокого розуміння національно-визвольної боротьби.

Застосування мультимедійних інструментів, таких як інтерактивні карти, відео та презентації, є ефективним методом для візуалізації важливих історичних подій. Це дає можливість створити динамічну картину бойових дій та змін політичної ситуації на території України, зокрема на Сумщині, що сприяє кращому засвоєнню матеріалу.

Вивчення історії через джерела, зокрема документи, спогади учасників подій, а також карти, дає можливість учням отримати "життєве" сприйняття історії. Використання оригінальних матеріалів дозволяє не лише дізнатися про події, але й зрозуміти, як вони впливали на людей того часу, як формувалася їхня національна свідомість.

Дискусії та проектні роботи створюють умови для активного залучення учнів у процес навчання, допомагають їм краще засвоїти не тільки факти, але й розвивати вміння самостійно аналізувати історичні процеси. Вони сприяють формуванню у школярів здатності працювати з різними джерелами інформації та робити власні висновки на основі історичних фактів.

Вивчення національно-визвольних змагань дає можливість глибше усвідомити учням важливість боротьби за незалежність України, зокрема через призму героїчних постатей, що боролися за свободу країни. Викладання теми в

такому контексті не тільки передає знання, але й має великий виховний потенціал, формуючи у молоді патріотичні почуття та гордість за свою державу.

Врахування різноманітності учнівських груп, їхніх інтересів та потреб є важливою частиною методичної роботи вчителя. Індивідуалізований підхід дозволяє враховувати рівень знань кожного учня, надаючи йому можливість краще освоїти складні теми та поглибити розуміння історичних процесів.

Окрім традиційних методів викладання, сучасні технології дають можливість значно урізноманітнити навчальний процес. Зокрема, використання онлайн-платформ для проведення тестувань, вивчення матеріалів з відкритих джерел та виконання інтерактивних завдань дозволяє зробити навчання більш доступним і цікавим для учнів.

Таким чином, враховуючи вище викладений матеріал, можна стверджувати що методика викладання теми національно-визвольних змагань в шкільному курсі історії України повинна бути комплексною та інтегрованою, включаючи як традиційні методи, так і новітні мультимедійні технології. Це сприяє не лише кращому засвоєнню матеріалу, але й вихованню в учнів національної свідомості, патріотизму та глибокого розуміння історичної спадщини України. Використання різноманітних методів і підходів, таких як інтерактивність, проектні роботи, історичні джерела та мультимедійні засоби, дозволяє зробити навчання ефективним та цікавим, а також сприяє розвитку критичного мислення, самостійності та зацікавленості у вивченні історії.

ВИСНОВКИ

Нами було здійснено дослідження на тему: «Національно-визвольні змагання українського народу на території Сумщини в 1917-1920 роках та

методика викладання теми в шкільному курсі історії України». Відповідно до мети дослідження та поставлених завдань, ми дійшли наступних висновків.

Національно-визвольні змагання українського народу на території Сумщини в 1917-1920 роках є важливою складовою української історії, що відображає прагнення українців до самовизначення та державності. Сумщина відіграла значну роль у подіях Української революції. Місцеве населення, зокрема селянство, інтелігенція та духовенство, активно долучалося до процесів національного відродження, створення українських організацій та боротьби за незалежність.

Події на Сумщині були тісно пов'язані із загальноукраїнським контекстом. Вплив Центральної Ради, проголошення УНР та інші ключові події Української революції знайшли своє відображення і на території краю. На території Сумщини, як і по всій Україні, відбувалася боротьба за владу між різними політичними силами. Це призводило до нестабільності та конфліктів. Важливу роль у розвитку подій відігравали соціально-економічні чинники, такі як земельне питання, економічна криза та соціальна нерівність. Важливо зберігати та досліджувати історичну пам'ять про події Української революції на Сумщині, вшановувати пам'ять борців за незалежність України.

Важливим аспектом національно-визвольної боротьби на Сумщині в 1917-1920 роках було активне спротиву місцевого населення проти більшовицької та денікінської влади, а також боротьба за незалежність Української держави. Територія Сумщини стала ареною важливих військових подій, включаючи бої з більшовиками, денікінцями та інтервентами, що підсилювало роль місцевих повстанських формувань, таких як повстанці отамана Махна та інші. Відображення національно-визвольних змагань на Сумщині у широкому контексті української революції демонструє складність боротьби за національну ідентичність, державність і соціальні права.

Занурення в конкретні історичні моменти: боротьба за Сумщину між різними військовими формуваннями, роль місцевих героїв і їх участь у національно-визвольній боротьбі. Порівняння періодів: до та після жовтневої революції, події після 1917 року, які змінили політичну карту України, включаючи вторгнення більшовицьких військ і боротьбу з ними на території Сумщини.

Викладання цієї теми потребує інтеграції різних джерел: документальних, усних свідчень, мемуарів учасників подій, використання карт, фотографій, а також історичних реконструкцій. Для кращого розуміння учнями важливості національно-визвольних змагань необхідно підкріплювати теоретичний матеріал прикладами з конкретних регіонів, що дозволяє наочно продемонструвати масштаби боротьби. Окрему увагу варто приділяти вивченню локальних аспектів конфлікту, зокрема участі місцевих отаманів, повстанських загонів, а також реакції цивільного населення на зміни політичної ситуації. Важливо використовувати міждисциплінарний підхід, залучаючи історію, соціологію та політологію для кращого розуміння причин і наслідків національно-визвольних змагань.

Національно-визвольні змагання українського народу в 1917-1920 роках на Сумщині стали важливою частиною боротьби за незалежність України. Саме на території Сумщини відбувалися одні з найважливіших подій, які свідчили про активний спротив місцевого населення більшовицьким і денікінським силам, а також відзначалися боротьбою за формування незалежної Української держави. Крім того, територія Сумщини стала ареною численних боїв між українськими військами, денікінцями, більшовиками та інтервентами, що підтверджує складність і багатоаспектність національно-визвольної боротьби. У цей період відбувається суттєва зміна соціально-політичної ситуації, коли різні політичні сили намагаються впливати на визначення політичного устрою в

Україні. Відтак, збройний спротив українців проти різних ворогуючих сил стає частиною ширших змагань за українську національну ідентичність.

Національно-визвольні змагання на Сумщині, як і в інших регіонах України, були невід'ємною частиною більшого контексту революційних подій 1917-1920 років. Із проголошенням Центральної Ради в 1917 році розпочався період політичних змін, коли Україна намагалася здобути незалежність. У цей час на Сумщині, як і в інших частинах України, розгорнулася активна боротьба проти більшовицьких сил, а також загроза наступу денікінців. Події на Сумщині особливо яскраво демонструють, як інтернаціональні революційні сили змінювали баланс сил в Україні. Тому важливо акцентувати увагу на значенні цих подій для національного самоусвідомлення та формування національної політики. Бої за Сумщину стали відображенням боротьби за державну незалежність, яку підтримували різноманітні соціальні групи, включаючи селян, робітників, місцевих інтелігентів і військових. Також необхідно звернути увагу на те, що Сумщина стала центром місцевих повстань, де активно діяли загони отаманів і боротьба з представниками більшовицької влади набувала особливо гострих форм. Повстанські загони здобували важливі перемоги, проте через величезну перевагу ворогуючих військ боротьба швидко охоплювала нові території, що зумовило зміну національної ситуації на Сумщині в кінці 1919 року.

Тема національно-визвольних змагань на Сумщині в 1917-1920 роках є важливою частиною національної історії України. Вона дозволяє зрозуміти не лише процес боротьби за незалежність, а й соціальні та культурні трансформації, які відбувалися під час революції. Ці події стали основою для формування національної ідентичності та державності. Методика викладання цієї теми повинна враховувати інтерактивність, міждисциплінарність та залучення учнів до глибокого аналізу історичних джерел. Вивчення цих подій сприяє розвитку критичного мислення, вихованню патріотизму і розумінню

історичних процесів, що є необхідним для формування сучасної національної свідомості в Україні.

Таким чином, враховуючи все вище сказане, можна стверджувати, що тема національно-визвольних змагань є важливою складовою не лише історії Сумщини, але й всього національно-історичного процесу в Україні. Ці події формували національну свідомість, культурну спадщину і стали важливим етапом у становленні незалежності України. Методика викладання теми повинна бути інтерактивною, спрямованою на розвиток критичного мислення учнів, а також на формування глибокого розуміння складності та багатогранності історичних подій цього періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абаровський І. Урочище Макітри (останній бій махновців). *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/methodical-materials/lecture-hall/9722-abarovskiy-ivan-urochyshe.html>
2. Артемова Л. Глухів в Українській революції 1917–1920 рр. *Сіверщина в історії України*. К.; Глухів, 2018. Вип. 11. С. 273–276.
3. Артюх В. «Просвіти» Сумщини в 1917-1923 роках. Суми: Триторія, 2024. 222 с.
4. Артюшенко М. Новітня історія Тростянецьчини. Тростянець, 2004. С. 28–68.
5. Букіна І. В. Створення та діяльність громадських комітетів на Сумщині : березень–липень 1917р. *Сумська старовина*. 2006. № XX. С. 178–185.
6. Власенко В. М. Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр. Суми: ВВП «Мрія», 2016. 198 с.
7. Гагін В. Адміністративно-територіальні зміни на Путивльщині в добу національно-визвольних змагань 1917–1918 років. *Сумський краєзнавчий збірник*. Суми: ВВП «Мрія», 2016. С. 188–191.
8. Гриценко А. Рух опору проти влади більшовиків на Глухівщині у 1920-1921 роках: діяльність повстанських та партизанських загонів. *Сіверщина в історії України*. К.; Глухів, 2023. Вип. 16. С. 125–130.
9. Гриценко А. Національно-визвольні змагання 1917–1918 та створення Вільного козацтва на Глухівщині. *Сумський краєзнавчий збірник*. Суми: ВВП «Мрія», 2016. С. 192–204.
10. Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Суми: Сумське обласне видавництво, 1958. 136 с.

11. Заїкін В. Охтирщина у громадянську війну (1918-1921 роки). *Кишенькова газета*. Охтирка: ПП «Трипольська», 2016. № 4–5. 40 с.
12. Захарчук А. С. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: політико-правовий аспект: березень 1917–квітень 1918 рр.: монографія. Суми: Козацький вал, 2002. С. 80, 89, 104–107, 124–127.
13. Зуб Е. Звірства, подушки та ікони. Як харківська влада в Сумах порядкувала. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/article/9069-zub-yeduard-zvirstva-podushky-ta-ikony-yak-kharkivska-vlada-v-sumakh-poriadkuvala.html>
14. Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ століття. Суми: Собор, 2001. 189 с.
15. Іванущенко Г. Органи правопорядку та допоміжні формування на Сумщині в період Української революції 1917 – 1920 рр. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/article/791-orhanuypravoporiadkutadopomizhniformuvannianasumshchynivperiodukrainskoirevoliutsii19171920rr.html>
16. Іванущенко Г. Український розвідник Іван Литвиненко (до 120-річчя з дня народження). *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/prominent-names/25-ukrainskyirozvidnykivanlytvynenkodo120richchiazdnianarodzhennia.html>
17. Іванущенко Г. Полковник Василь Филонович: «Я присягав на Конституцію УНР...». *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/prominent-names/26-polkovnykvasylfylonovychqyaprysiahavnakonstytutsiiuunrq.html>
18. Іванущенко Г. Дівчата у революції: зв'язкові армії УНР. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/prominent-names/29-divchataurevoliutsiizviazkoviarmiunr.html>

19. Іванущенко Г. Особливий комендант: до 123-ї річниці з дня народження Михайла Ковенка. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/prominent-names/63-osoblyvyikomendantdo123richnytsizdnianarodzhenniamykhailakovenka.html>
20. Іванущенко Г. Доля і недоля генерала Грекова (До 145-річчя з дня народження). *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/prominent-names/99-dolia-i-nedolia-henerala-hrekova-do-136-richchia-z-dnia-narodzhennia.html>
21. Іванущенко Г. Олександр Коваленко: моряк, революціонер, учений. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/prominent-names/107-oleksandrkovalenkomoriakrevoliutsioneruchenyi.html>
22. Іванущенко Г. Архіви української діаспори, як джерело уточнення подій Української революції 1917–1921 рр. на Сумщині та біографій її учасників. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/article/8944-ivanushchenko-hennadii-arkhivy-ukrainskoi-diaspory-iak-dzherelo-utochnennia-podii-ukrainskoi-revoliutsii-19171921-rr-na-sumshchyni-ta-biohrafii-ii-uchasnykiv.html>
23. Іванущенко Г. М. Сумчани в боротьбі за волю: 10 біографій. Суми: ВВП «Мрія», 2016. 192 с.
24. Ісаков П. М. Деякі аспекти селянського повстанського антикомуністичного руху на Шосткинщині 1919-1921 рр. як невід'ємної складової селянського повстанського антикомуністичного руху на Лівобережній Україні. *Спадщина Сіверщини*. Збірник історико-краєзнавчих праць. Шостка, 2010. С. 52–58.
25. Кириєвський В. Український гурток у Шостці 1917 року. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/article/8982-kyryievskiy-viacheslav-ukrainskyi-hurtok-u-shosttsi-1917-roku.html>

26. Кириєвський В., Земанек А. Битва за Шостку. 1918. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Глухів; Київ, 2018. Вип. 11. С. 276–284.
27. Клименко В. А. Сумщина в період визвольних змагань 1917 року. *Матеріали шостої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005. С. 97–103.
28. Коваленко І. До 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.: у зрізі двох історичних постатей, пов'язаних з Недригайлівщиною. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/article/9125-kovalenko-iryna-do-100richchia-ukrainskoi-revoliutsii-19171921-rr-u-zrizi-dvokh-istorychnykh-postatei-poviazanykh-z-nedryhailivshchynoiu.html>
29. Ковальов М. Д. Як було взято Суми та повалено владу Директорії. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/sources/writing/9032-kovalov-m-d-yak-bulo-vziato-sumy-ta-povaleno-vladu-dyrektorii-iz-spohadiv.html>
30. Корнієнко О. Останній бій армії Нестора Махна. *Ромен. Літературно- історичний альманах*. URL: <https://romen-sula.org/ostanniy-biy-armiyi-nestora-makhna/>
31. Крути. Січень 1918 року : документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / упоряд. Я. Гаврилюк ; редкол.: С. І. Білокінь (голова) та ін. К.: Просвіта, 2008. 839 с.
32. Кудінов Д. Військове протистояння більшовицьких та республіканських військ за м. Суми у грудні 1918 р. – січні 1919 р. *Сумський історико-архівний журнал*. 2017. № XXIX. С. 55–68.
33. Кудінов Д., Михайліченко М. Український старшина Микола Георгійович Кобеляцький: начерк біографії. *Наукові записки*. Сер.: Історичні науки. Кропивницький, 2019. Вип. 25. С. 45–55.
34. Лейберов О. Діяльність комісії червоного терору в Конотопі в 1919 році. *Конотопські читання: збірник наукових праць*. Ніжин, 2018. Вип. IX. С. 98–106.

35. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Кн. 1. 1655–1919. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. 388 с.
36. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Кн. 3. 1655–2010. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2007. 516 с.
37. Михно И. Воспоминания. 1917–1922 гг. // Через віки та епохи: нариси з історії с. Терни у 4 т. Кн. 1. Шляхами випробувань / авт. і упоряд. А. М. Лісний. Суми: Козацький вал, 2005. С. 145–191.
38. Мірошниченко О. Глухів в українській революції (події 1917–1918 років з спогадами В. Бурятинського). *Сіверщина в історії України*. 2015. Вип. 8. С. 257–264.
39. Назарова В. Єврейські погроми в Глухові у 1918–1919 роках. *Сіверянський літопис*. 2019. № 1. С. 178–185.
40. Нариси історії української революції 1917–1921 років / ред. кол.: В.А.Смолій (голова), Г.В.Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В.Кульчицький, В.М.Литвин, Р.Я.Пиріг, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, В.Ф.Солдатенко, Ю.І.Терещенко. НАН України. Інститут історії України. К.:Наукова думка, 2011. Кн. 1. 390 с.
41. Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині в 1919-1921 рр. *Сіверянський літопис*. 2006. № 1. С. 73–81.
42. Нітченко А. Г. Міські думи північної Сумщини в 1917 р. *Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (14–15 грудня 2001 р.)*. Ч. I. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2001. С. 142– 45.
43. Пархоменко В. Нарис історії Глинська. Глинськ; Суми; Київ, 2002–2005. С. 196–245.
44. Пилипенко В. Сумщина у вогні: опір більшовикам у вересні 1918 року. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/02/8/163611/>

45. Пластун О. Архівні документи Кролевецького повіту 1918 р. як джерела з історії Українського державотворення. *Сіверщина в історії України*. Глухів; К., 2020. Вип 13. С. 265–269.
46. Пластун О. Кролевецький повіт як осередок збройних сил Української Держави Павла Скоропадського. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 18–24.
47. Реvegук В. Отамани повстанців Гадяцького краю. *Краєзнавство*. 2013. № 2. С. 76–85.
48. Реvegук В. Отаман Левко Христовий. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/article/9362-revehuk-viktor-otaman-levko-khrystovyi.html>
49. Рєзнєков В, Харламов Михайло. Визвольні змагання на Сумщині в 1917 р. *Грані*. 2014. № 1. С. 114–118.
50. Рогатинський І. Глухівська трагедія. *Сіверщина в історії України*. К.; Глухів, 2009. Вип. 2. С. 159–167.
51. Рогожа М. Сіверяни в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 років: досвід ідентифікації. *Сіверщина в історії України*. К.; Глухів, 2019. Вип. 12. С. 281–284.
52. Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму. Нью-Йорк: Сучасність, 1988. 417 с.
53. Самощенко М. Глухівщина періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/article/9791-samoshchenko-mariia.html><https://history.sumy.ua/research/article/9791-samoshchenko-mariia.html>
54. Сахно Ф. Історія Смілого. Київ: Варта, 2004. С. 401–407.
55. Семмо О. Хроніка. Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1987. 389 с.
56. Слобожанщина в 1917–1921 рр.: вимір революції. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції / редкол.: Ю.О. Нікітін

(голова), Д. В. Кудінов, В.П. Капелюшний, С.І. Дегтярьов. Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. 188 с.

57. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. К.: Либідь, 1999. 976 с.

58. Стрельченко Г. С. Роменщина. Час, події, люди. Суми: Эллада S, 2009. С. 41–45.

59. Сумщина в боротьбі: біографії, історії, сраги / Р. Коваль, В. Моренець, Ю. Юзич. К.: Історичний клуб «Холодний Яр», Орієнтир, 2017. 484 с.

60. Українська революція 1917–1920 рр. в листівках та газетах : альбом / автор-упорядник: Г. М. Іванущенко. Суми: ВАТ «Сумська обласна друкарня», вид-во «Козацький вал», 2005. 85 с.

61. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині. Т. 1 / автор-упорядник Г. М. Іванущенко. Суми: ФОП Наталуха А.С., 2010. 280 с.

62. Хоменко В. Питання організації влади в Конотопі у листопаді 1917 року. Конотопські читання. Вип. XII. Ніжин, 2021. С. 334–341.

63. Шалівська З. Конотопці в бою під Крутами (до 100-річчя подвигу). *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/article/8954-konotoptsi-v-boiu-pid-krutamy-do-100richchia-podvyhu.html>

